

Η εκμετάλλευση του νεότερου Λαυρίου και η δημιουργία του Λαυρεωτικού ζητήματος 1855-1873

Χρήστος Μπαλόγλου*
Ευαγγελία Βουρεκά**

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να διερευνήσει την αναβίωση του νεότερου Λαυρίου, –που ουσιαστικά χρονολογείται από το 1955 με τις επισκέψεις του Π. Βουγιούκα και ολοκληρώνεται με τις εκθέσεις του Α. Κορδέλλα (1861)–, την ίδρυση της πόλεως του Λαυρίου μέσω της ιταλογαλλικής εταιρείας των Roux et Serpieri (1864) και να τονίσει τέλος τη διπλωματική σκοπιά του ζητήματος (1870-1873). Το ανακύψαν λαυρεωτικό ζήτημα θα επιλυθεί με την εξαγορά της ιταλογαλλικής εταιρείας και των εγκαταστάσεών της από τον ομογενή Συγγρό (1873) και την ίδρυση της «Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου» (1873).

Εισαγωγή

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1828) καταβλήθηκε προσπάθεια για την όσο το δυνατόν πληρέστερη εκμετάλλευση του υπεργείου και υπογείου πλούτου της χώρας. Οι ελληνικές κυβερνήσεις έδειξαν αμέριστο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου και η χώρα στερούμενη τεχνικών γνώσεων και λόγω ελλείψεως υποδομής στράφηκε σε ξέ-

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

** Χημικός. Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

νους επιστήμονες. Ιδιάζουσα σημασία για την εθνική οικονομία του μικρού νεοελληνικού κράτους είχαν τα μεταλλεία του Λαυρίου¹. Για το λόγο αυτό, η ελληνική κυβέρνηση προσεκάλεσε το Γερμανό μεταλλειολόγο Fielder, ο οποίος επισκέφτηκε τέσσερις φορές το Λαύριο (1835), γνωρίζοντας την αρχαία μεταλλευτική ιστορία του. Περιέγραψε τους σωρούς των αρχαίων μεταλλευτικών απορριμάτων, διακρίνοντας σ' αυτά πτωχό σιδηρομετάλλευμα με κάποια ίχνη χαλκούχου και μολυβδούχου σιδήρου αλλά δεν αντιλήφθηκε το γεωλογικό και μεταλλευτικό ενδιαφέρον του Λαυρίου². Από την περιγραφή του Fielder εξάγεται το συμπέρασμα, ότι αυτός ελάχιστα ενθουσιάστηκε για ό,τι βρισκόταν ακόμα στο υπέδαφος ή είχε αφεθεί στην επιφάνεια. Χωρίς να διατυπώσει κάποια πρόταση εύχεται καλή επιτυχία σ' εκείνον, ο οποίος θα επιχειρούσε την μεταλλεία των πτωχών, όπως νόμιζε, μεταλλευμάτων.

Το 1841 και για τον ίδιο λόγο επισκέπτεται το Λαύριο ο επίσης Γερμανός Russeger, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα μεταλλεύματα του μολύβδου είναι σιδήρου και μάλιστα εκμεταλλεύσιμα.

Μερικά χρόνια αργότερα (1855-60), ο Γάλλος γεωλόγος Gaudy αναφέρει ότι τότε συζητιόταν η αναχώνευση των αρχαίων μολυβδούχων σκωριών κοντά στο χωριό Κερατέα για την εξαγωγή του μολύβδου που έχει αφεθεί ανεκμετάλλευτος. Όμως δεν έλαβε χώρα καμιά σοβαρή προσπάθεια για την εκμετάλλευση των αρχαίων μεταλλείων³.

Η αναβίωση του μεταλλευτικού ενδιαφέροντος για το Λαύριο

Μετά από τις γνωμοδοτήσεις των ξένων ερευνητών, οι οποίες δεν είχαν συνέχεια, το ενδιαφέρον για πιθανή εκμετάλλευση του μεταλλευτικού πλούτου του Λαυρίου παρέμενε πάντα επίκαιρο. Έτσι, το 1855 ο μεταλλειολόγος-ορυκτολόγος Παναγιώτης Βουγιούκας επισκέφθηκε εκτάσεις του ελληνικού χώρου, που ενδεχομένως να είχαν γεωλογικό και ορυκτολογικό ενδιαφέρον και προσπαθούσε για την υλοποίηση των μεταλλευτικών έργων⁴. Στις 17 Ιανουαρίου του 1856 παρέδωσε την πραγματεία του με τίτλο «Περιληπτική περιγραφή των άχρι τούδε γνωστών εν Ελλάδα ορυκτών» που αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη περιγραφή τους⁵.

Δυστυχώς, οι γνωμοδοτήσεις και οι παραινήσεις του Βου-

γιούκα δε βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Ελληνική Κυβέρνηση. Αυτό που δεν κατόρθωσε ο Βουγιούκας κατάφερε ο Ανδρέας Κορδέλας (1836-1909). Ο νεαρός μεταλλειολόγος και ορυκτολόγος Ανδρέας Κορδέλας μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στη Γερμανία και την επιστροφή του στην Ελλάδα, προσελήφθηκε στο Υπουργείο Οικονομικών ως μηχανικός μεταλλείων. Με εντολή του υπουργού Οικονομικών Σίμου, μετέβει στο Λαύριο για να εξετάσει τις σκωρίες⁶ των αρχαίων μεταλλευμάτων.

Στην αναλυτική περιγραφή⁷ του διαπιστώνει τις μολυβδούχες αρχαίες σκωρίες, που εγκλείουν τον άργυρο.

Με σχετικό του έγγραφο (27-12-1860) προς το Υπουργείο Οικονομικών⁸ γνωστοποιεί πως οι σκωρίες είναι διασκορπισμένες σε μια περιοχή περίπου δέκα ωρών (περιοχές: Λουλουκούκιον, Συντερίνη, Καμάριζα, Βερτζέκο, Πασσά, Δημολάκιον, Κυπριανός και Εργαστήρια) και περιέχουν αργυρούχο μόλυβδο σε αρκετή ποσότητα, όπως και ημιδιαλυτά μεταλλεύματα ενθείου μολύβδου- η εκμετάλλευσή τους είναι δυνατή και από άτομα που δεν κατέχουν σοβαρές μεταλλευτικές γνώσεις, τα οποία με μικρό κόστος μπορούν να εξάγουν επωφελώς το μόλυβδο και τον άργυρο. Υπολογίζει το συνολικό όγκο των σκωριών σε 1.500.000 m³. Αργότερα, όμως, σε έκθεσή του (11-1-1864), ο Κορδέλας, σε συνεργασία με το λοχαγό του μηχανικού Κ. Βουρή θα μειώσει το ποσό των σκωριών σε 844.628 m³, δηλαδή 1.221.000 tn, από τους οποίους υπολογίζει ότι μόνο 1.000.000 tn είναι εκμεταλλεύσιμοι και δίνουν 65.000 tn μολύβδου⁹.

Επίσης, προτείνει ως ασφαλέστερο λιμάνι για τη φόρτωση των σκωριών το Θορικό. Θεωρεί επιτακτική την ανάγκη εξαγωγής του μολύβδου, την οποία αν δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει το Δημόσιο και για να μη ζημιωθεί, θα πρέπει να πωλήσει τις σκωρίες χωρίς επιλογή, προς 30 δρχ. το καντάρι^{10, 11}. Μετά από αναλύσεις που έκανε μαζί με τον Π. Βουγιούκα βρήκε πως οι σκωρίες περιείχαν 6-8% Pb και 7,5 g Ag σε 100 kg σκωρία.

Σε μεταγενέστερο έγγραφό του με ημερομηνία 22 Μαΐου 1861¹², προτείνει στο Υπουργείο Οικονομικών τη συγκρότηση επιστημονικής επιτροπής για την καλύτερη και αποδοτικότερη εκμετάλλευση των σκωριών.

Μετά από εντολή του Υπουργείου, προχωρεί σε κατασκευή καμίνου, στο Λαύριο, ύψους 2,5 m και με κοίλο πυθμένα, όπου καθιζάνει ο μόλυβδος που αποχωρίζεται από τα μεταλλεύματα. Από μια οπή εισήγαγαν με φυσιτήρες τον απαιτούμενο για την τήξη αέρα και για το πρώτο 24/ωρο τα αποτελέσματα ήταν ενθαρρυντικά. Τελικά όμως, η όλη διαδικασία απέτυχε, γιατί ούτε

υλικά υπήρχαν που άντεχαν στην υψηλή θερμοκρασία, αλλά και ούτε κατάλληλα εργαλεία και εργάτες. Επίσης λόγω ελλείψεως χημικού εργαστηρίου ήταν αδύνατον να γίνει ποσοτική ανάλυση¹³.

Τις σχετικές ενθαρρυντικές εκθέσεις του Κορδέλλα πληροφορήθηκε ο Γεώργιος Παχύς¹⁴, γιός του υποπρόξενου στο Cagliari της Σαρδηνίας, ο οποίος έρχεται στην Ελλάδα το Νοέμβριο του 1861 και ζητά με έγγραφό του¹⁵ στο Υπουργείο Εσωτερικών την παραχώρηση των παλαιών μεταλλείων, ώστε να χρησιμοποιήσει τις σκωρίες για την κατασκευή υελίνων αγγείων, δοχείων και άλλων βιομηχανικών ειδών, δίνοντας παράλληλα και την υπόσχεση για την καταβολή του νόμιμου φόρου. Παρόμοια αίτηση για ενοικίαση των σκωριών υποβλήθηκε από κάποιο Μ. Δελαρόζα¹⁶.

Οι αιτήσεις αυτές έμειναν αναπάντητες από τα αρμόδια υπουργεία, γιατί δεν είχε διευκρινισθεί αν οι σωροί των σκωριών υπάγονται στο νόμο για τα μεταλλεία, που πρόσφατα είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως (12 Αυγούστου 1861)¹⁷, με βάση την αντίστοιχη γαλλική νομοθεσία¹⁸.

Ο δήμαρχος Λαυρίου με το από της 18ης Μαρτίου 1862 έγγραφό του πληροφορεί την Νομαρχία Αττικοβοιωτίας, ότι τα εδάφη, στα οποία βρίσκονται οι αρχαίες σκωρίες ανήκουν στην Κοινότητα Κερατέας και στη Μονή Πεντέλης¹⁹. Ο Παχύς κάνει αίτηση στη Νομαρχία Αττικοβοιωτίας (13/4/1862)²⁰, ενώ η Νομαρχία, με το από 25 Απριλίου έγγραφό της, πληροφόρησε το Υπουργείο Εσωτερικών, ότι ο Παχύς μπορούσε να έρθει σε επαφή με την Κοινότητα Κερατέας για να διαπραγματευθεί την ενοικίαση της γης και την καταβολή του κοινοτικού φόρου²¹.

Ο Παχύς δεν έχασε χρόνο και άρχισε αμέσως να φορτώνει 300 τόννους ακατέργαστους σκωρίας με προοπτική την επεξεργασία της σε ευρωπαϊκά εργοστάσια. (Στις 12-9-1862 απαγορεύτηκε ο απόπλους των πλοίων του).

Την πράξη του Παχύ γνωστοποίησαν στη Νομαρχία και στο Υπουργείο Οικονομικών ο δήμαρχος Λαυρίου και ο Α. Κορδέλλας αντίστοιχα· ο Α. Κορδέλλας μάλιστα διερευνά και αναλύει τους λόγους που θα έπρεπε οι σκωρίες να υπαχθούν στην κυριότητα του Δημοσίου· οι σκωρίες μπορούν να θεωρηθούν από άποψη μεταλλουργική ως μεταλλεύματα αργυρούχου μολύβδου. Το μέταλλο μπορεί να εξαχθεί είτε με ανακαμίνευση σε ειδική κάμινο είτε με μηχανική αποσύνθεση. Τέτοιου είδους εργασίες γίνονται στη Σαρδηνία από το 1859, με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα ανακαμινεύονταν σκωρίες ρωμαϊκών χρόνων με

περιεχόμενο 12-15% μόλυβδο και 7-9 g άργυρο σε 100 g σκωρίας. Κατά συνέπεια, ο Παχύς, σημειώνει ο Α. Κορδέλλας, ζήτησε την παραχώρηση των σκωριών του Λαυρίου, όχι για την σύσταση υελοποιίου, αλλά για την εξαγωγή σε μεταλλική κατάσταση αργυρούχου μολύβδου²².

Έτσι ο Α. Κορδέλλας απεκάλυψε τα σχέδια του Παχύ, του οποίου η κάθοδος στην Ελλάδα δεν ήταν τυχαία. Εμφανίστηκε με συγκεκριμένο στόχο: να εξαγει τις σκωρίες στη Σαρδηνία, όπου υπήρχε ανεπτυγμένη βιομηχανία κατεργασίας τους. Ποιοί όμως εκμεταλλεύονταν τις σκωρίες και τα μεταλλεία της Σαρδηνίας και κρύβονταν πίσω από τον Παχύ;

Η εμφάνιση του J.B. Serpieri στην Ελλάδα και η έναρξη εκμετάλλευσης των σκωριών

Τα μεταλλεία της Σαρδηνίας εκμεταλλεύονταν τα εμπορικά καταστήματα των K. Bouques et Serpieri και των Roux de Fraissinet, τα οποία, έστειλαν τον Jean Baptiste Serpieri ως αντιπρόσωπό τους στην Αθήνα για να διαπραγματευτεί τα αρχαία μεταλλεύματα του Λαυρίου με την ελληνική κυβέρνηση²³.

Πώς όμως έφθασε ο Serpieri²⁴ στην Αθήνα; Ποιός τον ειδοποίησε; Πώς έμαθε για το λαυριακό πλούτο;

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει καλύψει με σχετικό μύθο τον τρόπο έλευσης του Serpieri στην Ελλάδα. Κατά μια εκδοχή, υποστηρίζεται πως ο Serpieri βρισκόταν στην προκουμαία του Κάλιαρι της Σαρδηνίας –σύμφωνα με άλλους στη Μασσαλία– και είδε στην παραλία ένα έρμα, το οποίο είχε απορριφθεί από ένα πλοiάριο, το οποίο αποτελείτο από τεμάχια ψευδαργυρούχου μεταλλεύματος. Ο Serpieri ρώτησε τον πλοiάρχο του πλοiαρίου για την προέλευση του μεταλλεύματος και ο πλοiάρχος με σχετική αδιαφορία του απάντησε: «Εκεί στις Κάβο-Κολώνες (Σούνιο) υπάρχει όση σαβούρα θέλεις και όποιος θέλει παίρνει»²⁵.

Η εκδοχή όμως αυτή που υποστηρίζεται από σύγχρονους Έλληνες ιστορικούς ανατρέπεται από τα ίδια λόγια του Α. Κορδέλλα: «Την 10ην Οκτωβρίου 1863, μοι επισκέπτετο, ανήρ νεώτατος, ευτραφής, με περιβολήν επισκέψεως, μεγάλην κεφαλήν, παμμέλανα γενειάδα, λεπτότατον μύστακα, μεγάλους σπινθηροβόλουντας οφθαλμούς και κεφαλήν ολίγον φαλακράν»²⁶. Ο Serpieri εκμυστηρεύτηκε στον Κορδέλλα ότι γνώρισε την ύπαρξη των σκωριών από την έκθεση που είχε στείλει ο ίδιος στο Υπουργείο Οικονομικών στις 20 Δεκεμβρίου 1863. Αντίγραφο της έκθεσης

έλαβε ο βοτανολόγος Heldreich από το Βουγιούκα, ο οποίος ήταν μέλος της τριμελούς επιτροπής μελέτης των σκωριών, τη μετέφρασε και την έστειλε στον Serpieri.

Ο Serpieri με αίτησή του τη 12η Νοεμβρίου 1863 προσφέρει στο Υπουργείο Οικονομικών 50.000 δρχ. για την απόκτηση του αποκλειστικού δικαιώματος εκμετάλλευσης των σκωριών και ετήσιο φόρο 2.000 δρχ. για όλη τη διάρκεια της εκμετάλλευσης²⁷.

Ο Serpieri γνώριζε επακριβώς τα αποτελέσματα των ερευνών Κορδέλλα-Viallet (γάλλος ορυκτολόγος), τα οποία είχαν γνωστοποιηθεί με έγγραφο του πρώτου που έφερε ημερομηνία 2-10-1863 και περιείχε αναλυτικά την περιεκτικότητα του Pb κατά περιοχή που βρίσκονταν οι σκωρίες. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει το περιεχόμενο της έκθεσης Κορδέλλα-Viallet.

Κρίνουμε σκόπιμο το σημείο αυτό για μια συγκριτική ανάλυση, καθώς και για πληρέστερη και αρτιότερη ενημέρωση, παραθέτοντας μερικά συμπληρωματικά στοιχεία που αφορούν τη σύσταση των σκωριών.

Οι σκωρίες που παράγονται στα μεταλλουργεία μολύβδου (ως και το 1865) περιέχουν κατά κανόνα 1-4% Pb λόγω ατελειών των μηχανικών μέσων ή δυστηκτότητας των τηκομένων μεταλλευμάτων, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να αποχωρισθεί ολοσχερώς ο μόλυβδος²⁸. Τις σκωρίες αυτές είτε τις πετούν είτε τις αναμι-

Πίνακας 1

Τοποθεσία	Ποσό σκωριών σε t	%Pb σε 100 kg σκωρίας
Μιμπλάκιο	40.000	6,06
Συντερίνη	350.000	9,55
Καμάραις	250.000	
Βερτζέκος	750.000	5,55
Μεγάλα Πεύκα	62.000	10,10
Πασσά	50.000	
Πουνταζέζα	25.000	6,06 στη θάλασσα 9,85 στην κλίση του βράχου
Εργαστήρια	40.000	7,56
Κυπριανός	46.000	6,06
Πλάκα	50.000	8,58
Λουλάκιο	10.000	

Πηγή: Α. Κορδέλλα, Έγγραφο, σ. 23.

γνύουν με τα δύστηκτα μεταλλεύματα για να τα κάνουν ευτηκτότερα.

Ιδιαίτερα όμως, οι σκωρίες, των αρχαίων Ελλήνων, Ρωμαίων και Βυζαντινών περιλαμβάνουν 4-25% Pb λόγω μη επαρκούς εξελίξεως των μηχανημάτων. Επιπλέον, οι πιο πρόσφατες σκωρίες όπως της Ιταλίας περιέχουν 10-16% Pb και 6-6,5 g Ag, της Ισπανίας 9-25% Pb και 3-3,5 g Ag, της Ελλάδας 5,5-10% Pb και 3 g Ag και της Τουρκίας 3,5-7% Pb και 4-8 g Ag²⁹. Είναι πασιφανές ότι η περιεκτικότητα σε μόλυβδο και άργυρο των ελληνικών σκωριών είναι πτωχότερη από την αντίστοιχη άλλων χωρών της Μεσογείου.

Συμπληρωματικά αξίζει να αναφερθεί πως η αναχώνευση των σκωριών έχει πολύ μικρότερο κόστος και περισσότερο βέβαιο αποτέλεσμα από τον καθαρισμό και επεξεργασία στα οποία υπόκεινται τα πλούσια μεταλλεύματα που περιέχουν 40-87% Pb και 50-1000 g Ag³⁰.

Την εποχή που εμφανίζεται ο Serpieri και ζητά να του παραχωρηθεί το δικαίωμα εκμετάλλευσης του λαυριακού ορυκτού πλούτου, έχει ξεκινήσει και βρίσκεται σε εξέλιξη μια δικαστική διαμάχη ανάμεσα στο Δημόσιο και την κοινότητα Κερατέας, σχετικά με την κυριότητα των δασών της περιοχής. Στις σκωριούχες θέσεις υπήρχαν δάση, τα οποία ανήκαν στο Δημόσιο και οι κάτοικοι της κοινότητας προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι ήταν δικά τους και είχαν αποβληθεί από το Δημόσιο. Συγκεκριμένα, το Μάιο του 1850 παρουσίασαν «αίτηση θεραπείας» στο Υπουργείο Οικονομικών αξιώνοντας να τους επιστραφούν 24 συγκεκριμένες δασικές τοποθεσίες στο Λαύριο, οι οποίες είχαν περιέλθει στο Δημόσιο παράλληλα κατέθεσαν στο Πρωτοδικείο αγωγή για αποβολή από τα εδάφη αυτά (1851). Το Πρωτοδικείο δεν επέτρεψε στους κατοίκους να αποδείξουν με μάρτυρες τη νομή των δασών, ενώ το Εφετείο, στο οποίο εκδικάσθηκε η υπόθεση στη συνέχεια, διέταξε να περιγραφούν οι 24 δασικές θέσεις και μετά την αναλυτική παρουσίαση του θέματος τόσο από τους συνηγόρους του Δημοσίου, όσο και της Κοινότητας, επιδίκασε με την 13041 απόφασή του τις διεκδικούμενες θέσεις στην Κοινότητα. Το Δημόσιο κατάφερε, όμως, με την 375 απόφαση του Πρωτοδικείου (17 Απριλίου 1863) να του επιστραφούν τα εδάφη, τα οποία επρόκειτο να παραλάβει.

Παράλληλα, αποστέλει τετραμελή επιτροπή από νομικούς –Α. Κιάπες, Α. Πάϊκος, Π. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Σαρίπολος– στο Λαύριο για να εξετάσει επιτόπου το νομικό καθεστώς των δασωδών εκτάσεων και των μεταλλείων. Η επιτροπή γνωμοδότησε πως

οι σωροί των μολυβδούχων σκωριών δεν μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία των μεταλλείων του άρθρου 1 του ΧΗ νόμου για τα μεταλλεία, ανήκουν στον ιδιοκτήτη της γης (είτε αυτό είναι το Δημόσιο είτε ιδιώτες) και «το πλείστον μέρος των σκωριών κείται εντός του δασώδους μέρους του ευρισκόμενου εκτός του χωρίου Δάρδεζα. Δια το μέρος αυτό δεν επαρουσιάσθησαν πώποτε μέχρι τούδε τίτλοι ιδιοκτησίας, ειμή μόνον δια το άλλο μέρος του δάσους το περιλαμβανόμενον εντός του χωρίου Δάρδεζα, και περί τούτου υφίσταται δίκη εκκρεμής ενώπιον των δικαστηρίων. Επομένως, οι σωροί των σκωριών ούτοι είναι ιδιοκτησία του δημοσίου»³¹.

Ο Serpieri βλέποντας ότι δεν λαμβάνει απάντηση από το αρμόδιο υπουργείο, υποβάλλει νέα αίτηση, αυτή τη φορά με τη συνδρομή του Heldreich, ο οποίος ζητούσε να πληροφορηθεί από το Υπουργείο Οικονομικών αν το Δημόσιο είχε και έχει οποιαδήποτε αξίωση στους σωρούς των σκωριών που βρίσκονταν στις θέσεις Εργαστήρια, Πασσά, Κυπριανό, Πουνταζέζα και Πλάκα³².

Στην ιστορία αυτήν θα αναμιχθούν και οι πρέσβεις Ιταλίας³³ και Γαλλίας³⁴, ενώ η δικαστική διαμάχη ανάμεσα στο Δημόσιο και την Κοινότητα συνεχιζόταν.

Η τελική έγκριση θα δοθεί στον Serpieri για την εκμετάλλευση των σκωριών, πράγμα στο οποίο θα συμβάλλει και η θετική στάση του υπουργού Οικονομικών Ζαφείρη Βάλθη (1863).

Η ίδρυση της Εταιρείας και η έναρξη των εργασιών

Ο Serpieri φεύγοντας, –μετά την καταφατική απάντηση που έλαβε– είχε πετύχει το σκοπό της επίσκεψής του στη χώρα μας. Πήγε στη Σαρδηνία μεταφέροντας δείγματα από τις περιοχές Εργαστήρια και Κυπριανό, στην Καρθαγένη της Ισπανίας, όπου η μητρική εταιρεία είχε μεταλλεία. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων παρουσιάζει ο πίνακας 2.

Στις 28 Απριλίου 1864 ιδρύεται από τους Ιλαρίων Roux –ο οποίος ενεργούσε για δικό του λογαριασμό και για λογαριασμό του τραπεζικού καταστήματος Roux Fraissinet– και Ερρίκου Serpieri –από τον οίκο J.B. Serpieri και Bouquet και τον Γ. Παχύ– η εταιρεία «Ιλαρίων Ρου. Bouquet Fraissinet et Serpieri» με έδρα τη Μασσαλία και κεφάλαιο 600.000 φράγκα³⁵. Πρόεδρος και γενικός διευθυντής της μεταλλουργικής εταιρείας εκλέχθηκε ο Ιλαρίων Ρου³⁶.

Πίνακας 2

	Εργαστήρια	Κυπριανός
Οξείδιο του ψευδαργύρου	9,00	10,27
Πυριτικό οξύ	32,80	34,00
Οξείδιο του μολύβδου	8,357	7,429
Τιτάνιο	15,21	14,00
Μαγνήσιο	2,00	2,30
Αργίλιο	1,00	1,50
Σίδηρος	23,43	24,82
Φωσφορικό οξύ	2,40	5,50
Θειούχο αντιμόνιο	5,00	–
Σύνολο	99,197%	99,819%

Πηγή: Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, σ. 19, Αθήνα, 1865.

Η Εταιρεία εγκαταστάθηκε στο Λαύριο το Μάιο του 1864 οπότε και άρχισαν αμέσως τα έργα υποδομής στην περιοχή³⁷, κατασκεύασε μεταλλουργείο ανακαμίνευσης των σκωριών στη θέση Εργαστήρια, όπου απασχολήθηκαν ειδικευμένοι Ισπανοί μεταλλουργοί τους οποίους είχε φέρει ο Ρουχ από τα μεταλλεία της Καρθαγένης³⁸.

Κλείνοντας την περιγραφή αυτή για τον τρόπο αναβίωσης των μεταλλείων του Λαυρίου, πρέπει να προσθέσουμε και ορισμένα γεγονότα, τα οποία κρίνουμε απαραίτητα για να έχει ο αναγνώστης πλήρη, όσο το δυνατόν εικόνα.

Μετά την επίσκεψη του Serpieri στον Κορδέλλα³⁹ και την πρώτη αίτηση που έκανε ο πρώτος, άρχισε το υπουργείο Οικονομικών να κατακλύζεται και από άλλες αιτήσεις υποψηφίων επενδυτών, όπως οι Βερσής και Δελαρόζα⁴⁰, για τον πλούτο του Λαυρίου. Ο Κορδέλλας είχε θετικά γνωμοδοτήσει υπέρ του Serpieri, γιατί μόνο αυτός και η Εταιρεία του έδιναν σοβαρά εχέγγυα για σωστή εκμετάλλευση του λαυριακού ορυκτού πλούτου. Επιπλέον, οι προαναφερόμενοι υποψήφιοι επενδυτές ζητούν για παραχώρηση υπερβολικά μεγάλες εκτάσεις, φαινόμενο πρωτοφανές ακόμα και σε κράτη με αναπτυγμένες τις αντίστοιχες βιομηχανικές μονάδες.

Όταν πια η Εταιρεία εγκαταστάθηκε στο Λαύριο και τα έργα είχαν προχωρήσει, το Δημόσιο κατάφερε να κερδίσει τελικά τη δίκη και να του επιδικαστούν οι εκτάσεις. Η Εταιρεία, όμως,

έκανε προσφυγή στο Εφετείο, ζητώντας παράταση της προθεσμίας παραλαβής των εκτάσεων από το Δημόσιο, φέρνοντας ταυτόχρονα και τέσσερις μάρτυρες – δύο Οθωμανούς πωλητές, τον Έλληνα πρόξενο στη Φλωρεντία Κ. Μάνο και τον Κ. Αξελό, δικηγόρο στην Κωνσταντινούπολη– τους οποίους ο συνήγορος Π. Καλλιγιάς θεωρούσε ουσιωδέστατους. Ο Π. Καλλιγιάς, συνήγορος στη δίκη της 5ης Αυγούστου 1866, είχε διατελέσει υπουργός των Εξωτερικών τον Μάιο 1864, όταν η έκταση παραχωρήθηκε στο Serpieri. Το γεγονός αυτό, δε μπορεί να θεωρηθεί απλά και μόνο σύμπτωση⁴¹.

Η εκδήλωση ενδιαφέροντος από την ελληνική κυβέρνηση

Το 1865, η κυβέρνηση συνέστησε ειδική επιτροπή, ενώ συγχίζονταν η διένεξη Κοινότητας-Δημοσίου για τις δασώδεις εκτάσεις, για να εξετάσει το ζήτημα των σκωριών⁴². Η επιτροπή χώρισε την εργασία της σε τέσσερα τεχνικά μέρη: α) προσδιορισμός του όγκου των σκωριών, β) προσδιορισμός του βάρους των σκωριών, γ) προσδιορισμός του ποσού του μολύβδου και του αργύρου και δ) προσδιορισμός της προσόδου της ανακαμινεύσεως⁴³.

Μετά από δίμηνη επιτόπια εργασία, υπέβαλε μια πολύ λεπτομερή έκθεση, που περιελάμβανε περιγραφή των πετρωμάτων και άλλων γεωλογικών στοιχείων. Αναφέρονται οι γεωλογικού ενδιαφέροντος θέσεις, καθώς και οικονομικού χαρακτήρος στοιχεία που έχουν σχέση με την παραγωγική διαδικασία, τα έσοδα και τις δαπάνες⁴⁴.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι ήταν δύσκολο για την επιτροπή να κάνει τις εκτιμήσεις της, με μεγάλη ακρίβεια, αφού το κράτος δεν είχε ορίσει το μέγεθος των δαπανών, για προμήθεια υλικού και για μισθούς.

Από τις τελικές παρατηρήσεις της επιτροπής επισημαίνουμε ως πιο αξιομνημόνευτες τις παρακάτω: Όσο περισσότεροι κάμινοι χρησιμοποιούνται, τόσο λιγότερα είναι τα έξοδα καμίνευσης και επιπλέον μπορεί τα κέρδη να είναι μεγαλύτερα, αφού η περιεκτικότητα των σκωριών στα διάφορα στρώματα ποικίλει⁴⁵.

Ο υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος, που διαδέχτηκε τον Αλ. Κουμουνδούρο, καταθέτει την 11η Δεκεμβρίου 1865 νομοσχέδιο «Περί φορολογίας των σκωριών και του εξ αυτών μολύβδου», σύμφωνα με το οποίο ο φόρος επιβάλλεται επί της κα-

θαράς προσόδου⁴⁶. Παράλληλα, το ίδιο νομοσχέδιο προέβλεπε φόρο επί των σκωριών δύο δραχμές κατά τόννο, επί του εξαγομένου μολύβδου 25 δραχμές κατά τόννο (άρθρ. 1). Ακόμα, προέβλεπε την επιβολή δικαιώματος τεσσάρων δραχμών σε εκείνες τις σκωρίες που επρόκειτο ν' αναγνωρισθούν εθνικές –η δίκη Δημοσίου-Κοινότητας εκκρεμούσε– και 50 δραχμές στο μόλυβδο που πρόκειται να εξαχθεί απ' αυτές (άρθρ. 2).

Τελικά, το νομοσχέδιο αυτό θα πάρει σάρκα και οστά με τον νόμο ΣΙΓ της 14ης Απριλίου 1867 «Περί φορολογίας του μολύβδου και των σκωριών του Λαυρίου»⁴⁷. Με το νόμο αυτό επιβλήθηκε φόρος επί των σκωριών 10% (άρθρ. 1) καθώς και δικαίωμα 20% (άρθρ. 2) επί των σκωριών που επρόκειτο να αναγνωρισθούν νόμιμα εθνικές.

Οι εκβολάδες της Λαυρεωτικής σαν νέα πηγή εκμετάλλευσης από την Εταιρεία

Ενώ η δίκη ανάμεσα στο Δημόσιο και στην Κοινότητα συνεχιζόταν, η Εταιρεία προσπαθούσε να επεκτείνει τις δραστηριότητές της και σε άλλες εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις στη Λαυρεωτική, όπως στην Καμάριζα και Συντερίνη, όπου ενήργησε εκμεταλλομαστεύσεις αρχαίων μεταλλευμάτων πτωχών περιττωμάτων⁴⁸ με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα⁴⁹. Ο Serpieri, χωρίς χροντριβή ζητά με έκθεσή του στο υπουργείο Οικονομικών (8/20 Οκτωβρίου 1868) την παραχώρηση των εκτάσεων αυτών, την οποία και πετυχαίνει με δύο διαδοχικά Β. Διατάγματα, της 23ης Αυγούστου 1867⁵⁰ και της 31ης Δεκεμβρίου 1868⁵¹.

Ο Serpieri, μόλις αναγνώρισε τα σημαντικά αποτελέσματα των ερευνών, συνέλαβε την ιδέα να χρησιμοποιηθούν από την Εταιρεία οι μεγάλες ποσότητες των εκβολάδων και την πρόθεσή του αυτή γνωστοποίησε στον Υπουργό Οικονομικών⁵². Όμως ο Υπουργός Οικονομικών, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, με έγγραφό του (13 Ιουνίου 1870) προς την Νομαρχία Αττικοβοιωτίας, όριζε ότι δεν είχε κανένα δικαίωμα η Εταιρεία στις εκβολάδες, οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν συμφυείς με την επιφάνεια του εδάφους. Η Εταιρεία θα πρέπει να αποτανθεί στην Κυβέρνηση για να αποκτήσει το δικαίωμα της κυριότητας και κατεργασίας με νέα σύμβαση⁵³.

Ο Serpieri, όμως, θα αντικρούσει τη γνώμη του Δηλιγιάννη και θα υποστηρίξει ότι ως ιδιοκτήτης του μεταλλείου μπορούσε να

διαθέσει τις εκβολάδες όπως ήθελε, χωρίς το κράτος να έχει κανένα δικαίωμα.

Με το νέο έγγραφο του Δηλιγιάννη (1/3 Ιουλίου 1870) επισημαίνεται στη Νομαρχία ότι το μέταλλευμα που περιέχεται στις εκβολάδες δεν είναι όμοιο μ' εκείνο που παραχωρήθηκε για εκμετάλλευση⁵⁴, κι αυτό γιατί ο θειούχος μόλυβδος των εκβολάδων μετατράπηκε με την επίδραση της υγρασίας και του αέρα σε ανθρακικό μόλυβδο⁵⁵.

Είναι, κατά συνέπεια, ενδεικτικό ότι η Ελληνική Κυβέρνηση μέσω του υπουργού της Θ. Δηλιγιάννη, θεώρησε από την αρχή ότι οι εκβολάδες δεν υπάγονται στο νόμο περί μεταλλείων. Αντίθετα, ο Serpieri, απέκρουε τη θέση της Ελληνικής Κυβερνήσεως. Ένα χρόνο αργότερα, όταν θα εμφανισθούν οι διπλωματικές περιπλοκές στο Λαυρεωτικό, ο πρεσβευτής Μελετόπουλος με υπόμνημά του της 18ης/30ης Σεπτεμβρίου 1871⁵⁶ προς τη Γαλλική Κυβέρνηση θα μνημονεύσει την τοποθέτηση του Δηλιγιάννη.

Είναι αξιοσημείωτο πως η νεότερη ιστοριογραφία δεν αναφέρεται στο Δηλιγιάννη, ο οποίος ανεγνώρισε το διαφορετικό χαρακτήρα των εκβολάδων· είναι πραγματικά άξια προσοχής η σθεναρή στάση του νεαρού τότε υπουργού, η οποία όμως δεν είχε συνέχεια λόγω πτώσεως της Κυβερνήσεως Ζαΐμη. Παράλληλα, υπήρξε και διαφορετική γνώμη από την πλευρά του Κωνσταντίνου Προβελεγγίου, Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ο οποίος υπεστήριζε ότι οι εκβολάδες ανήκουν στο μεταλλείο⁵⁷.

Τη διάσταση αυτή εκμεταλλεύτηκε για άλλη μια φορά ο Serpieri, ο οποίος εκμεταλλεόταν τις εκβολάδες⁵⁸· ήδη από το 1869 τις συγκαμίνευε μαζί με τις σκωρίες. Ότι ο Σερπιέρη έδινε τόσο μεγάλη σημασία στις εκβολάδες, φαίνεται από την αναφορά ενός μετόχου της Ελληνικής Μεταλλουργικής Εταιρίας, όπου καταγράφεται ότι όταν ο Συγγρός αγόρασε όλη την περιουσία της εταιρίας Ιλαρίων Ρου και Σία, την επομένη μέρα ξαναπούλησε το εξαντλημένο μεταλλείο της εταιρίας στο Σερπιέρη, για 1.000.000 δραχμές. Ο εν λόγω μέτοχος υποστηρίζει ότι αγόρασε εκ νέου το μεταλλείο, όχι βέβαια για το μέταλλευμα που βρισκόταν σε μεγάλο βάθος αλλά για τις υπερκείμενες εκβολάδες⁵⁹.

Η εμφάνιση της «μεταλλομανίας» στην Ελλάδα

Την κυβέρνηση Θρ. Ζαΐμη –που παραιτήθηκε λόγω της ανάμιξης του υπουργού Στρατιωτικών Σκ. Σούτσου στη σφαγή του Δήλεσι– διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Επ. Δεληγεώργη⁶⁰. Ο νέος

Υπουργός Οικονομικών Δ. Χρηστίδης συνέστησε νέα επιτροπή (Δ. Σκαλιστήρης, Α. Χρηστομάνος, Δ. Παπαγεωργίου, Ι. Σέχον και Θ. Ηπίτη) στις 31-7-1870, για να ενεργήσει μετρήσεις και έρευνες σχετικά με τις εκβολάδες. Όταν έγινε γνωστή η ενέργεια αυτή, παρατηρήθηκε μια υπερτίμηση των δημοσίων χρεωγράφων και μεγάλη ζήτηση των ομολογιών του δανείου των 6 εκ.⁶¹.

Το πόρισμα της επιτροπής ήταν ιδιαίτερα θετικό και απέδιδε υψηλά κέρδη στην «Εταιρεία». Μόλις έγινε γνωστό το πόρισμα της επιτροπής, οι Έλληνες άρχισαν να φαντάζονται ότι ο θησαυρός του Λαυρίου θα τους απήλασσε από το άγχος της φτώχειας και με τη βεβαιότητα αυτή, άρχισαν να επιδίδονται σε αναζήτηση μεταλλείων· η ελληνική γη άρχισε να ανασκάπτεται, ενώ ταυτόχρονα η Νομαρχία Αττικοβοιωτίας κατακλυζόταν από αιτήσεις παραχωρήσεων μεταλλείων που ανακαλύπτονται από ανθρώπους κάθε κοινωνικής τάξεως και επαγγέλματος, αδαείς στα μεταλλευτικά⁶². Οι φήμες για τεράστια αποθέματα χρυσού και αργύρου δεν άφησαν αμέτοχους και τους πολιτικούς. Οι Κουμουνδούρος, Ζαΐμης και Σκαρλάτος Σούτσος ζητούν με αίτησή τους να γίνει παραχώρηση μεταλλείων σε διάφορες περιοχές της χώρας⁶³.

Είχε επικρατήσει στην κοινή γνώμη η άποψη ότι το Λαύριο είναι Καλιφόρνια και από την εκμετάλλευση των σκωριών και εκβολάδων θα μπορούσαν να εξοφληθούν τα εθνικά δάνεια, να κατασκευαστούν θωρηκτά και ν' αποξηρανθεί η Κωπαΐδα⁶⁴.

Ο Σερπιέρης αμφισβήτησε έντονα το πόρισμα της επιτροπής ως διογκωμένο και εξαγόμενο από λανθασμένους υπολογισμούς και προσφέρθηκε να πουλά στην κυβέρνηση, τον αργυρούχο μόλυβδο προς 650 δραχμές τον τόννο και όχι προς 900 δραχμές που τον υπολόγιζε η έκθεση της επιτροπής⁶⁵. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Κορδέλλας ισχυρίζεται ότι οι υπολογισμοί της επιτροπής ήταν φρούδοι, και φαντασιόπληκτοι και το αποδίδει στη μικρή πείρα των μελών της περί τα μεταλλευτικά έργα⁶⁶.

Με βάση τη θετική γνωμοδότηση της επιτροπής, η κυβέρνηση αναγνώρισε ότι η Εταιρεία δεν είχε κανένα δικαίωμα επί των μεταλλούχων χωμάτων που προέρχονται από ανθρώπινη εργασία, κι έτσι γεννήθηκε το λεγόμενο «λαυρεωτικό ζήτημα».

Ο Νόμος Υ περί εκβολάδων

Η κυβέρνηση Δεληγεώργη δεν ήταν δυνατόν να μείνει στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού διέθετε την μειοψηφία στη Βουλή. Ο Δεληγεώργης ζήτησε από το Βασιλιά να διαλυθεί η Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές· όμως ο Έλλην ηγε-

μόνας διεφώνησε, ο Δεληγεώργης παραιτήθηκε και στην εξουσία ανήλθε ο Κουμουνδούρος, υποστηριζόμενος από το Ζαΐμη (3 Δεκεμβρίου 1870)⁶⁷.

Το μείζον θέμα της εποχής που απασχόλησε τόσο το Κοινοβούλιο όσο και την κοινή γνώμη, ήταν ο θησαυρός του Λαυρίου⁶⁸. Η Εταιρεία του Λαυρίου κατηγορείτο από τον Δεληγεώργη και από τον αντιπολιτευτικό τύπο ότι κατείχε και εκμεταλλευόταν σε βάρος του Δημοσίου τις εκβολάδες που δεν της ανήκαν. Παράλληλα, άρχιζαν να οργιάζουν οι φήμες για εξαγορές συνειδήσεων προσώπων της Κυβερνήσεως και διαπρεπών νομικών⁶⁹.

Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου για να διαψεύσει τις φήμες, υπέβαλε μέσω του υπουργού των Οικονομικών Σ. Σωτηροπούλου, τον Μάρτιο 1871 σχετικό νομοσχέδιο για φορολογία των εκβολάδων, αναγνωρίζοντας δημόσιες και ιδιωτικές εκβολάδες.

Εναντίον του νομοσχεδίου τάχθηκε ο Δεληγεώργης⁷⁰, ενώ ο βουλευτής Αιγίου Μιχαλόπουλος κατέθεσε σχέδιο νόμου με το οποίο ζητούσε την *εθνικοποίηση* των εκβολάδων⁷¹. Το νομοσχέδιο του Σωτηροπούλου αποσύρθηκε και αντί αυτού ψηφίστηκε ο νόμος της 18ης Μαρτίου 1871, με τον οποίο απαγορεύθηκε κάθε χρήση των εκβολάδων μέχρι να διευθετηθεί οριστικά το θέμα⁷². Συνέπεια τούτου ήταν η αποστολή στρατιωτικής δύναμης στο Λαύριο και η παύση όλων των εργασιών της Εταιρίας στις εκβολάδες⁷³.

Την 17η Απριλίου το ζήτημα των εκβολάδων επανέρχεται στη Βουλή· δύο προτάσεις υπάρχουν προς συζήτηση και ψήφιση: Η πρώτη, από τον υπουργό Σωτηρόπουλο, με την οποία οι εκβολάδες και οι σκωρίες θεωρούνται εθνικές και παρέχεται στην Κυβέρνηση το δικαίωμα να πλειστηριάζει σε ενδιαφερομένους κατά τμήματα τα αρχαία μεταλλεύματα. Η δεύτερη, από τους βουλευτές Ζέγγελη και Δημητριάδη, αποσκοπεί στην πλήρη κρατικοποίηση του εδάφους και την εκμετάλλευση των αρχαίων υπολειμμάτων από το κράτος⁷⁴.

Τελικά, υπερίσχυσε η πρώτη πρόταση με ψήφους 91 υπέρ και 31 κατά και ψηφίστηκε ο νόμος Υ «Περί Εκβολάδων», που δημοσιεύθηκε στις 20 Μαΐου στον τύπο⁷⁵.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό, αναγνωρίζεται στο Δημόσιο το δικαίωμα να διαθέτει τις εκβολάδες σε αναδόχους κατόπιν διαγωνισμού με ποσοστό 60% υπέρ του Δημοσίου (άρθρ. 3). Το δεύτερο άρθρο, αφού τροποποιήθηκε σύμφωνα με πρόταση του Ζαΐμη⁷⁶, ανέφερε ότι οι εκβολάδες μπορούσαν να διατεθούν κατά τη βούληση της αντιπροσωπείας του έθνους.

Η πολιτική κρίση και η διπλωματική διένεξη

Ο νόμος Υ δημιούργησε ανησυχία στους κόλπους της Εταιρείας που εκμεταλλευόταν τον ορυκτό πλούτο της περιοχής. Διαμαρτυρήθηκε μέσω των πρεσβειών Γαλλίας και Ιταλίας, υποστηρίζοντας ότι οι εκβολάδες περιλαμβάνονταν στην αρχική συμφωνία και απαίτησε αποζημίωση 15 εκ. δρχ.⁷⁷.

Ο Κουμουνδούρος υποστήριξε ότι αν η Εταιρεία νομίζει ότι αδικείται, τότε θα έπρεπε να υποβάλλει τις απαιτήσεις της στα ελληνικά δικαστήρια⁷⁸. Οι πρεσβευτές Γαλλίας και Ιταλίας, Tascher και Galvagnia αντίστοιχα, υπεστήριξαν την άποψη ότι τα δικαστήρια κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης που τόσο είχε ερεθιστεί, δεν επρόκειτο να εκδόσουν δίκαιη απόφαση και κατά συνέπεια, το ζήτημα έπρεπε να λυθεί, είτε μέσω της διπλωματικής οδού, είτε μέσω διαιτησίας⁷⁹. Ο Κουμουνδούρος φυσικά αντιτάχθηκε σ' αυτή την πρόταση, η οποία στρεφόταν ενάντια στην εθνική ανεξαρτησία της χώρας⁸⁰.

Οι κυβερνήσεις Γαλλίας και Ιταλίας, οι οποίες άρχισαν να αναμινγύονται κανονικά στην υπόθεση, επέμεναν στη διαιτησία, προτείνοντας τη σύσταση επιτροπής, που να αποτελείται από δύο Έλληνες, έναν Ιταλό, ένα Γάλλο και τον Άγγλο πρεσβευτή για πρόεδρο⁸¹.

Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ενώ επρόκειτο να φέρει το θέμα στη Βουλή προς συζήτηση, παραιτήθηκε κατά την εκλογή προέδρου του Σώματος⁸² και ο Ζαΐμης που εξέλεξε δικό του υποψήφιο ανέλαβε την αρχή.

Ο Ζαΐμης συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του· την εποχή που βρισκόταν κι αυτός σε διαπραγματεύσεις με τους πρεσβευτές ηττήθηκε στη Βουλή· εμφανίσθηκε κίνδυνος ακυβερνησίας, γιατί κανένα κόμμα δε διέθετε πλειοψηφία.

Λύση δόθηκε με την ανάμειξη του Βασιλιά της Δανίας Χριστιανού, ο οποίος πρότεινε τη λύση ισχυρής συμμαχικής κυβέρνησης με πρωθυπουργό το Δ. Βούλγαρη και σύμπραξη του Κουμουνδούρου⁸³.

Τα Χριστούγεννα του 1871, σχηματίσθηκε η κυβέρνηση Βούλγαρη· στις συνομιλίες του νέου πρωθυπουργού με τον ιταλό πρεσβευτή, εκδηλώθηκε αμοιβαία η επιθυμία της συμβιβαστικής λύσης του ζητήματος⁸⁴. Ο Βούλγαρης προετοιμαζόταν για ένα συμβιβασμό με την Εταιρεία, ο οποίος κατά ένα μεγάλο μέρος θα εξαρτιόταν από τη στάση της ίδιας της Εταιρείας και των δύο μεγάλων δυνάμεων που την προστατεύουν⁸⁵.

Οι ιθύνοντες της Εταιρείας ήταν ίσως οι μόνοι που γνώριζαν

έστω και κατά προσέγγιση, την πραγματική αξία των μεταλλείων τους. Φυσικά, δεν επρόκειτο για πακτωλό, όπως εμφάνιζαν οι φήμες. Σε περίπτωση που οι Roux και Serrieri διέψευδαν τις φήμες, δεν επρόκειτο να τους πιστέψει κανείς. Αντίθετα, στην περίπτωση που αναγκάζονταν να εκποιήσουν τις εγκαταστάσεις και τα μεταλλεία, η αποζημίωση που θα ζητούσαν θα ήταν ανάλογη με τις φήμες⁸⁶. Οι ελληνικές κυβερνήσεις συντηρούσαν τέτοιες φήμες για να δείξουν ότι δεν αγνοούν τα εθνικά δίκαια.

Στα τέλη Ιουνίου του 1872, εμφανίστηκαν δύο συγκεκριμένες λύσεις: α) Συνεταιρισμός του Δημοσίου με την Εταιρεία και αποζημίωση των ξένων συνεταίρων για το ποσοστό που θα παραχωρούσαν στο Δημόσιο και β) ολική εξαγορά της Εταιρείας⁸⁷. Προκρίνεται η δεύτερη λύση και το πρόβλημα εντοπίζεται στο ύψος της αποζημίωσης. Υπολογίζεται το ποσό των 16 εκατομ. και ενώ πλησιάζουν οι θερινές διακοπές και η Βουλή πρόκειται να διακόψει τις εργασίες της, ο Βασιλέας συμφωνεί στο ποσό και πιέζει το Βούλγαρη να δοθεί άμεση λύση. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Κουμουνδούρος, ο οποίος πιστεύει ότι οι διαπραγματεύσεις μπορούν να συνεχισθούν και ν' ασκηθεί πίεση ώστε να μειωθεί το ποσό, το οποίο εκτιμούσε στα 11 εκ.⁸⁸. Οι Βούλγαρης και Κουμουνδούρος, γνωστοποιούν στο Βασιλέα, ότι θεωρούν καλό να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις με την Εταιρεία μετά τις θερινές διακοπές γιατί, κατά τη γνώμη τους, υπήρχαν περιθώρια για μικρότερο ποσό⁸⁹.

Το Στέμμα διαφωνεί με το χειρισμό του θέματος από την κυβέρνηση. Η μεταξύ τους διαφωνία θα κορυφωθεί στις 5 Ιουλίου, όταν ο Βούλγαρης θα παραιτηθεί και εντολή για σχηματισμό κυβέρνησης θα δοθεί στην Δεληγεώργη.

Η πτώση της κυβέρνησης Βούλγαρη σε μία εποχή που είχε καλλιεργηθεί το συμβιβαστικό πνεύμα και από τις δύο πλευρές, προξένησε ιδιαίτερη απορία στους διπλωματικούς κύκλους⁹⁰. Τι οδήγησε το Βασιλέα για να εκφράσει ανοικτά τη διαφωνία του με την Κυβέρνηση και να την εξαναγκάσει σε παραίτηση;

Η εμφάνιση των ομογενών

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα μπορεί να δοθεί αν διερευνηθούν οι δεσμοί του Γεωργίου και του Δεληγεώργη με τους ομογενείς και το ομογενειακό κεφάλαιο που έχει κάνει αισθητή –ή προσπαθεί να την κάνει– την παρουσία του στην Ελλάδα.

Το ελληνικό κεφάλαιο μέσα στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στις χώρες του Ευ-

Ξείνου Πόντου είχε γνωρίσει μεγάλη ακμή.

Η επιχειρηματική παράδοση των ομογενών ήταν έντονα εμπορική, χρηματιστική και ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα⁹¹. Τούτο ήταν, κατά κάποιο τρόπο, φυσικό και δικαιολογείται από την πολιτική και κοινωνική διάρθρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία δημιουργούσε ανασφάλεια στους Χριστιανούς επιχειρηματίες, αποτελούσε τροχοπέδη για μακρόπνοα και παρακινδυνευμένα επενδυτικά σχέδια στη βιομηχανία, τόνωσε το ενδιαφέρον σε επενδύσεις, χρεώγραφα και ομολογίες.

Βαθμιαία εισροή ομογενειακού κεφαλαίου από τις παροικίες προς την Ελλάδα θ' αρχίσει να εκδηλώνεται μετά την έξωση του Όθωνος (1862) και να κορυφώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870.

Φυσικά, οι ομογενείς δεν επενδύουν στη βιομηχανία –όπου ποτέ άλλοτε δεν είχαν επενδύσει– αλλά στον τραπεζικό αλλά και στο χρηματιστικό τομέα. Άλλωστε, οι εσωτερικές συνθήκες στην Ελλάδα, επέτρεπαν στους ομογενείς να ασκήσουν την πρακτική αυτή: το ελληνικό κράτος διψούσε για δάνεια, που θα στερέωναν την εξουσία του, οι εγχώριες παραγωγικές τάξεις δεν ήταν σε θέση να οδηγήσουν σε έναν εκσυγχρονισμό του κράτους, υπήρχαν πλουτοπαραγωγικοί πόροι, αλλά ήταν ανεκμετάλλευτοι.

Η οικονομική αρχή της απόκτησης του μεγίστου δυνατού κέρδους με την όσο δυνατόν λιγότερη θυσία, τους έσπρωξε προς τις τραπεζιτικές-χρηματιστικές δραστηριότητες παρά στη βιομηχανία, όπου τα κέρδη –κυρίως μετά τη διεθνή κάμψη του 1873– ήταν αβέβαια⁹².

Σαν αποτέλεσμα αυτής της διείδυσης, υπήρξε η ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας από δύο ομίλους ομογενών, του Ανδρέα Συγγρού και του Ευαγγέλου Βαλτατζή⁹³. Ακολούθησε η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης (1873) που ελάχιστα ασχολήθηκε με τη βιομηχανία και γρήγορα έσβησε⁹⁴. η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας (1882) συντηρήθηκε από το εκδοτικό της προνόμιο και τις σχέσεις της με το Δημόσιο⁹⁵.

Ο Συγγρός και ο ομογενειακός κύκλος, φοβούμενοι ότι η αγορά της Εταιρείας δε θ' αργήσει να πραγματοποιηθεί από το Δημόσιο –πράγμα που θ' αποτελούσε τροχοπέδη στα επενδυτικά τους σχέδια– ωθούν το Βασιλέα να πιέσει το Βούλγαρη σε παραίτηση, πράγμα που συμβαίνει. Ο Βούλγαρης σε συνεδρίαση του Κοινοβουλίου, αρκετό χρόνο αργότερα από την παραίτησή του, θα αναφέρει: «η παραίτησις του υπουργείου μου δεν προήλθεν εκ κοινοβουλευτικών λόγων». Ο τότε υπουργός του Βούλγαρη, Παπαμιχαλόπουλος, θα συμπληρώσει στην ίδια συνεδρίαση:

«[...] δεν είναι καιρός, Βασιλεύ, να εισαχθεί εις την Βουλήν το ζήτημα του Λαυρίου, διότι δεν είμεθα έτοιμοι προς τούτο, καθόσον ουδεμία σύμβασις συνήφθη μεταξύ κυβερνήσεως και εταιρείας, αι δε διαπραγματεύσεις είναι ακόμη εκκρεμείς· αλλ' ο ηγεμών είχε εναντίαν γνώμην, φρονών ότι έπρεπε να εισαχθή την επαύριον, [...], θέλων να επέλθη μια τις λύσεις τις το σκανδαλώδες τούτο ζήτημα, διότι η διακοπή των εργασιών του Βουλής ήθελε παρατείνει την λύσιν αυτού [...] ο ηγεμών εν τη συνέσει Του και εν τω δικαίωματι Του επέμενε να λυθεί το ζήτημα του Λαυρίου προ της επικειμένης διακοπής των βουλευτικών εργασιών. Ο Κύριος Πρόεδρος της παραιτηθείσης Κυβερνήσεως είπεν ειλικρινώς εις την Αυτού Μεγαλειότητα, ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει τούτο, αλλ' η Αυτού Μεγαλειότης ο Βασιλεύς απήντησε τότε εις τον κ. Βούλγαρην, λοιπόν κύριε Πρόεδρε να παραιτηθήτε και να προσκαλέσω τον κ. Δεληγεώργην να σχηματίση νέαν κυβέρνησιν»⁹⁶.

Τα αποσπάσματα που αναφέραμε, διαψεύδουν, κατά την άποψή μας, τους Έλληνες και ξένους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με τα βαθύτερα αίτια της πολιτικής αυτής κρίσης και αναφέρουν αίτια διαφορετικά από αυτά που σχετίζονται με το Λαυρεωτικό⁹⁷.

Πίσω από το Δεληγεώργη, κρύβεται ο όμιλος των ομογενών· μια απόδειξη της θέσης αυτής είναι η τοποθέτηση του Γρηγορίου Υψηλάντη⁹⁸ (Οδησσός 1835-Βιέννη 1886) στο Υπουργείο Εξωτερικών, θέση την οποία ο Έλληνας ομογενής δε θα δεχτεί⁹⁹.

Η πολιτική του Δεληγεώργη

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1872, ο Δεληγεώργης, χωρίς να ερωτήσει τους υπουργούς του αποστέλλει ένα υπόμνημα στους πρεσβευτές Ιταλίας και Γαλλίας, αναφέροντας ότι η γαλλοϊταλική εταιρεία θα έπρεπε να ερωτήσει τα ελληνικά δικαστήρια, αν και κατά πόσο οι εκβολάδες ανήκουν ή δεν ανήκουν στη συμφωνία που είχε υπογραφεί ανάμεσα στην Κυβέρνηση και την Εταιρεία¹⁰⁰. Οι πρεσβευτές, χωρίς ν' αναμένουν οδηγίες από τις κυβερνήσεις τους, μ' ένα κοινό σημείωμα, θεώρησαν το ελληνικό υπόμνημα απατηλό, ζήτησαν πάλι διαιτησία¹⁰¹ και προσπάθησαν να ερεθίσουν την Αντιπολίτευση, ώστε να προκαλέσουν πτώση της κυβέρνησης.

Οι υπουργοί Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Δ. Μαυροκορδάτος και Εξωτερικών Ι. Σπηλιωτάκης, παραιτούνται

στις 16 Οκτωβρίου¹⁰² και ο Δεληγεώργης μη μπορώντας να βρει νέους υπουργούς, συμβουλεύει το Βασιλιά να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές.

Την εποχή που ο Δεληγεώργης βρισκόταν στην εξουσία, παρατηρήθηκε μια αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος από την αυστριακή πλευρά για ταχεία λύση του ζητήματος. Συγκεκριμένα, ο αυστριακός πρωθυπουργός Andrassy ανακοίνωσε στον Υψηλάντη, πως έβρισκε δύο τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να βρεθεί κάποιος συμβιβασμός: (α) να υποβληθεί το ζήτημα σε διαιτησία και (β) να προβεί η ελληνική Βουλή σε αναίρεση του ψηφισθέντος νόμου για τις εκβολάδες και να παραπέμψει στη συνέχεια τη διαφορά στα ελληνικά δικαστήρια¹⁰³. Το ενδιαφέρον της Αυστροουγγαρίας στο συγκεκριμένο πρόβλημα, είναι αξιοσημείωτο και θα πρέπει να συνδεθεί, κατά τη γνώμη μας, με την προσπάθεια οικονομικής διεισδύσεως της Αυστροουγγαρίας στην Ελλάδα και στην Βαλκανική γενικότερα, ανταγωνιζόμενη την Αγγλία και Γαλλία.

Όταν πια η Βουλή έχει διαλυθεί και οι εκλογές έχουν ορισθεί για τις 27 Ιανουαρίου 1873, οι Στ. Βούρος, Γ. Σκουζές, Π. Θεολόγος και Αρ. Παππούδωφ έρχονται σε απευθείας επαφή με τον Serpiéri και προτίθενται να πληρώσουν 20 εκ. δρχ. για την εξαγορά της Εταιρείας· προτείνουν επίσης, ότι από το προϊόν που θα παράγεται θα αποδίδεται τόκος 8% και χρεωλύσιο 1% ετησίως στο κεφάλαιο που θα κατατεθεί στη νέα Εταιρεία και από το καθαρό κέρδος, το μεν Δημόσιο θα λαμβάνει 60%, η δε Εταιρεία 40%¹⁰⁴.

Ο Δεληγεώργης δε δίνει απάντηση στην πρόταση αυτή και όταν η Ιταλία και η Γαλλία του προτείνουν το ζήτημα αυτό ναλυθεί με ανάληψη διαιτησίας από την Αυστρία, αυτός αντιπροτείνει συμμετοχή όλων των δυνάμεων στη διαιτησία¹⁰⁵.

Οι εκλογές δίνουν 85 έδρες στο Δεληγεώργη και 95 στην Ενωμένη Αντιπολίτευση· η Βουλή στην πρώτη συνεδρίασή της μετά τις εκλογές, συγκαλείται για να επικυρώσει το εκλογικό αποτέλεσμα και να προβεί στην εκλογή Προέδρου του Σώματος. Ο Βασιλέας επεμβαίνει και κηρύσσει τη λήξη των εργασιών της Βουλής, φοβούμενος μην τυχόν εκλεγεί πρόεδρος από την αντιπολίτευση. Η Βασιλική ενέργεια χαρακτηρίστηκε ως «*coup d'etat*»¹⁰⁶ και ο Βασιλέας αναγκάστηκε να υποχωρήσει, ορίζοντας τα τέλη Απριλίου σαν την εποχή έναρξης των εργασιών της Βουλής¹⁰⁷.

Ο Δεληγεώργης δε λαμβάνει ιδιαίτερα μέτρα για να εκτονώσει την κατάσταση· η ιταλική κυβέρνηση, αντίθετα, απειλεί ότι θα

λάβει δραστικά μέτρα, αν η Ελλάδα δεν προβεί σε αίσια λύση του ζητήματος¹⁰⁸. Ο Δεληγεώργης δε φαινόταν διατεθειμένος να αλλάξει τη θέση του και διαμαρτύρεται προς τους πρεσβευτές Αγγλίας και Ρωσίας, πως η Ιταλία τρομάζει την Ελλάδα με διακοπή των σχέσεων¹⁰⁹.

Η κρίση δε φαίνεται να εκτονώνεται. Την εποχή αυτή (αρχές Φεβρουαρίου) εμφανίζεται μία πρόταση 45 επωνύμων Άγγλων επιχειρηματιών που δείχνουν ενδιαφέρον για την Ελλάδα¹¹⁰. Στις 15 Φεβρουαρίου, οι Θεμ. Ιωαννίδης και Ν.Μ. Καράλης, εκπροσωπώντας τους Άγγλους επιχειρηματίες, καταθέτουν αίτηση στο Δεληγεώργη για να παραχωρηθούν οι εκβολάδες και σκωρίες όλης της χώρας με συγκεκριμένους όρους· ο Δεληγεώργης όμως θα ολιγωρήσει, αντιπροτείνει άλλους όρους στους αντιπροέδρους των Άγγλων επιχειρηματιών και άλλους στο Βράιλα· η διπρόσωπη αυτή τακτική του, θα προκαλέσει σύγχυση, με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί από τους Άγγλους για ασυνέπεια¹¹¹. Τούτο ήταν φυσικό, αφού η λύση ήταν ήδη έτοιμη και εξυπηρετούσε άλλους.

Η λύση του ζητήματος από την ανάμιξη του Ανδρέα Συγγρού

Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ημέρα διεξαγωγής των εκλογών έως την έναρξη των εργασιών της Βουλής, στάθηκε αρκετό για να δοθεί μία «αξιοπρεπής λύση» στο ζήτημα. Ο Α. Συγγρός¹¹² αγοράζει αντί 11,5 εκ. φρ. τις κτήσεις και τα μεταλλεία της γαλλοϊταλικής εταιρείας και στη συνέχεια ιδρύει μαζί με άλλους Έλληνες ομογενείς και τον Serpieri την «Εταιρεία των Μεταλλουργείων Λαυρίου».

Τα γεγονότα όπως αυτά διαδραματίστηκαν, αποδεικνύουν ότι η ανάμιξη του Συγγρού και η επίλυση του Λαυρεωτικού που συνδέθηκε με αυτόν δεν ήταν τυχαία¹¹³. Ο Συγγρός στήριξε μέσω του Γεωργίου τον Δεληγεώργη στην εξουσία¹¹⁴ και ο τελευταίος θα «υποστηρίξει» το χρυσοκάνθαρο ομογενή στην εξαγορά της Εταιρείας.

Την Πέμπτη, 15 Φεβρουαρίου 1873¹¹⁵, υπογράφηκε η συμβολαιογραφική πράξη με την οποία ο Serpieri πώλησε στον Α. Συγγρό τις κτήσεις της Εταιρείας αντί 11,5 εκ. φρ. Χαρακτηριστικό του συμβολαίου είναι ότι η εγκατάσταση του Συγγρού και η παραλαβή των αγορασθέντων, θα γινόταν μέσα σε τρεις μήνες,

οπότε θα κατέβαλλε το 1/3 του ποσού. Μετά την παρέλευση τριών μηνών από την ημέρα της εγκατάστασής του θα κατέβαλλε το άλλο 1/3 και μετά από άλλους τρεις μήνες το υπόλοιπο 1/3.

Την ίδια ημέρα και στο ίδιο σπίτι υπογράφεται νέο συμβόλαιο (αριθμ. 18839), σύμφωνα με το οποίο ο J.B. Serpieri πωλεί και μεταβιβάζει στον Α. Συγγρό το μεταλλείο ενθείου αργυρούχου μολύβδου, το οποίο του είχε παραχωρηθεί με τα Β.Δ. της 23ης Αυγούστου 1867 και της 31ης Δεκεμβρίου 1868 – το τίμημα συμφωνήθηκε στο ένα εκατομμύριο φράγκα¹¹⁶.

Η αποπληρωμή του τιμήματος συμφωνήθηκε να γίνει με τον ίδιο τρόπο που προέβλεπε και το συμβόλαιο της αγοράς της Εταιρείας Roux, δηλαδή σε τρεις δόσεις.

Συνολικά, ο Συγγρός δαπάνησε (11,5 + 1 =) 12,5 εκ. φράγκα για την αγορά μεταλλευτικών επιχειρήσεων – πίσω απ' αυτόν βρισκόταν η Τράπεζα Κωνσταντινούπολης (Banque de Constantinople), όπως αναφέρουν και τα σχετικά συμβόλαια.

Όταν γνωστοποιήθηκε πως ο Συγγρός αγόρασε την Εταιρεία και υπεγράφησαν τα σχετικά συμβόλαια, οι πρεσβευτές Migliorati και Ferry, δήλωσαν πως οι κυβερνήσεις τους δεν ενδιαφέρονται για το ζήτημα και συνεπώς το πρόβλημα λύθηκε και από διπλωματικής πλευράς.

Δεκαπέντε ημέρες μετά την υπογραφή του συμβολαίου της εξαγοράς της Ιταλογαλλικής Εταιρείας θα υπογραφεί νέο συμβόλαιο με το οποίο θα ιδρυθεί η «Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου»¹¹⁷.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να εκφράσουμε ορισμένες σκέψεις μας, που αφορούν στην όλη ιστορία: (α) Η προσφορά του Συγγρού προς την Εταιρεία δεν απείχε κατά πολύ από την αντίστοιχη που είχε κάνει ο Κουμουνδούρος τον Ιούλιο του 1872. (β) Η λύση που δόθηκε ήταν αντίθετη με το γράμμα και πνεύμα του άρθρου 3 του Νόμου Υ «Περί Εκβολάδων», στο οποίο οριζόταν ρητά ότι η εκμετάλλευση των εκβολάδων επιτρεπόταν μόνο με κυβερνητική πράξη και αφού προηγουμένως είχε γίνει πλειστηριασμός. (γ) Την εποχή που υπογράφηκε το συμβόλαιο εξαγοράς, είχε υποβληθεί ανάλογη πρόταση από Άγγλους επιχειρηματίες, όπως αναφέραμε. Ο Δεληγεώργης, ενώ γνωρίζει ότι από ώρα σε ώρα θα αγοράσει ο Συγγρός την Εταιρεία, θα έλθει σε κάποια επαφή μαζί τους για να κρατήσει τα προσχήματα και κωλλυσιεργεί¹¹⁸. (δ) Η συμμετοχή του Serpieri στην νέα «Εταιρεία» μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη, πως η τιμή εξαγοράς ήταν κοντά στην πραγματική τιμή¹¹⁹. (ε) Η συμμετοχή του Serpieri δεν θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να προκαλεί εντύπωση, γιατί ήταν ο μόνος

από τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της «Εταιρείας» που κατείχε την τεχνογνωσία.

Ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας είναι ο Ανδρέας Συγγρός, ως εκπρόσωπος της Γενικής Πιστωτικής Τραπέζης, Ευάγγελος Βαλτατζής¹²⁰, Αριστείδης Παππούδωφ¹²¹, ως αντιπρόσωπος της Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας, Ιωάννης Σκαλτσούνης¹²², διευθυντής της Ναυτικής Τραπέζης «Αρχάγγελος», και J.B. Serpieri, Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου, το οποίο αποτελούσαν τα παραπάνω άτομα, ορίσθηκε ο Κωνσταντίνος Προβελέγγιος¹²³.

Το κεφάλαιο της Εταιρείας ορίσθηκε σε 20 εκ. φρ., διανεμημένο σε 100 χιλ. μετοχές, αξίας 200 φρ. η κάθε μία¹²⁴. Τις 50 χιλιάδες λαμβάνουν οι ιδρυτές, ενώ τις υπόλοιπες μετοχές το κοινό¹²⁵. Η αξία των μετοχών θα καταβάλλεται σε τρεις δόσεις – δηλαδή, 50 φρ. κατά την εγγραφή, 45 φρ. μετά τέσσερις μήνες και 45 φρ. μετά από άλλους τρεις μήνες. Τα υπόλοιπα 60 φρ. «καταβάλλονται κατά τας παρουσιασθησομένας της Εταιρείας ανάγκας και κατ' απόφασιν του διοικητικού συμβουλίου»¹²⁶.

Οι περιέργες ομολογουμένως αυτές διατάξεις του καταστατικού είχαν συνταχθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι ιδρυτές να λάβουν ολόκληρο το ποσό από το κοινό, πράγμα το οποίο επιτεύχθηκε. Ο ίδιος ο Συγγρός ομολογεί στα «Απομνημονεύματά» του ότι το κοινό είχε γραφεί για 600 χιλ. μετοχές και πολύς κόσμος τον κατηγορούσε και τον προσέβαλε «ως υπεξαιρέσαντα τον Ελληνικόν θησαυρόν». Αποτέλεσμα τούτου ήταν να μεταβιβάσει μέρος των μετοχών που του αναλογούσαν σε ιδιώτες – δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι και άλλοι τραπεζίτες, μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, έπραξαν τα ίδια με τον Συγγρό.

Ένα άλλο σημείο άξιο προσοχής του καταστατικού, αποτελεί ο αριθμός των μετοχών που κατέχει ο μέτοχος με τις ψήφους που του αναλογούν. Έτσι, κανείς μέτοχος δεν μπορούσε να έχει περισσότερους των 14 ψήφων¹²⁷, αν και μπορούσε να έχει άνω των χιλίων μετοχών. Η διάταξη του άρθρου επέτρεπε στους ιδρυτές να έχουν πάντα την πλειοψηφία στη Γενική Συνέλευση. Με τον τρόπο αυτό, είχαν προβλέψει ότι το κοινό θα αποκτούσε την πλειοψηφία των μετοχών, όχι όμως και των ψήφων¹²⁸.

Το καταστατικό της Εταιρείας εγκρίνεται την 8η Μαρτίου. Στις 29 Απριλίου 1873 υπογράφεται σύμβαση ανάμεσα στο Δημόσιο και στην «Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου», σύμφωνα με την οποία το Δημόσιο δίνει την άδεια στην Εταιρεία να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες του πρώην μεταλλείου Serpieri, το οποίο είχε περιέλθει στην κατοχή της. Παράλληλα, επρόκειτο να εκμεταλλεύεται και τις σκωρίες και το Δημόσιο θα λαμβάνει από το

καθαρό εισόδημα¹²⁹ της καμίνευσης των σκωριών και εκβολάδων το 44%, είτε σε είδος (αργυρούχος μόλυβδος), είτε σε χρήματα.

Η σύμβαση όριζε παράλληλα ότι η καμίνευση των εκβολάδων θα αρχίσει το αργότερο σε έξι μήνες από την ημέρα έγκρισης της σύμβασης από τη Βουλή. Μέχρι τότε η Εταιρεία θα καμινεύει μόνο σκωρίες και θα δίνει στο Δημόσιο το 30% της καθαρής προσόδου του μολύβδου που θα εξάγεται¹³⁰.

Η σύμβαση αυτή υπογράφηκε μέσα σε μία εποχή κατά την οποία είχε μόλις αρχίσει η ζωηρή κίνηση του κοινού για αγορά μετοχών της Εταιρείας¹³¹.

Τελικές παρατηρήσεις

Είναι άξιον προσοχής, αλλά και προβληματισμού παράλληλα, να αναρωτηθούμε, αν πραγματικά η επελθούσα επίλυση του ζητήματος εξυπηρέτησε τα εθνικά συμφέροντα.

Ο Ε. Δεληγεώργης, που παλαιότερα είχε ξεσηκώσει την κοινή γνώμη κατά της ιταλογαλλικής εταιρείας που εκμεταλλεόταν τις εκτάσεις του Λαυρίου, υπέγραψε μια σύμβαση που έδωσε το δικαίωμα στη νέα Εταιρεία, στην οποία συμμετείχει και ο Serpieri, να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες.

Υπήρξε όμως πραγματικά λύση του προβλήματος, που ταλάνισε την ελληνική πολιτική ζωή για τρία χρόνια (1870-73); Νομίζουμε, πως την καλύτερη απάντηση δίδει ο ιστορικός Παύλος Καρολίδης:

«[...] Αλλά τίνα ωφέλειαν ηρύετο εκ της αγοράς ταύτης η Ελλάς; Ουδεμίαν ωφέλειαν, αλλά μάλλον ζημίαν, υλικήν, πολιτικήν, και ηθικήν. Το έργον του Δεληγεώργη το θεωρηθέν ως θρίαμβος πολιτικός και διπλωματικός ουδέν άλλο εποίει ή μετεβίβαζε δικαιώματα ξένης εταιρείας εις εταιρείαν ελληνικήν. Και δεν επέτεινε μεν η Κυβέρνησις τα υπ' αυτής περισιμόνως αξιούμενα δικαιώματα, παρέδιδε δε εμμέσως εις χείρας μιας εταιρείας (ελληνικής) οικονομικά συμφέροντα του λαού, αφού το μετ' ολίγον ιδρυθέν εν Αθήναις Χρηματιστήριον έθηκεν εις ενέργειαν απαίσιον επικαταλαγήν των του Λαυρίου μετοχών, αίτινες δια της αυτής εμπορίας επικαταλαγών ανελθούσαι εις τιμάς υψηλάς έπεσον ώσπερ εις χαμηλοτάτας προς πλουτισμόν του Χρηματιστηρίου προξενήσασαι καιρίας ζημίας υλικάς εις τους ψευδεί ελπίδι υψώσεως απεριορίστου αγοράζοντας πενιχρούς αστούς»¹³².

Τα λόγια αυτά του Π. Καρολίδου, γεμάτα από ειλικρίνεια, κρύβουν μία μοναδική αλήθεια, που χαρακτηρίζει τον δημόσιο βίο του 19ου αιώνα στην Ελλάδα: ο παλαιοκομματισμός και οι προσωπικές φιλοδοξίες των πολιτικών συνετέλεσαν σε μία «λύση» ερήμην της ευημερίας και ευδαιμονίας του ελληνικού λαού, αφού εξυπηρετούσε τον ξένο παράγοντα.

Σημειώσεις

1. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς άρχισε η εκμετάλλευση του μεταλλευτικού πλούτου του Λαυρίου – είναι γνωστό όμως ότι την εποχή του Σόλωνος (594 π.Χ.) και του Πεισιστράτου (561 π.Χ.), τα μεταλλεία βρίσκονταν σε λειτουργία, αλλά με περιορισμένη παραγωγή. Η ανακάλυψη της τρίτης συναφούς στην Καμάριζα το 484/3 π.Χ. επί Νικοδήμου (βλ. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία XXII*) συνετέλεσε στην ανάπτυξη της μεταλλουργικής τέχνης, με ταυτόχρονη πρόοδο στην οργάνωση και υποδομή. Την εποχή του Περικλή μειώθηκε η σημασία του Λαυρίου, ακόμα δε περισσότερο μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, λόγω της καταστροφής των μεταλλευτικών στοών από τους Σπαρτιάτες, της επανάστασης των δούλων και των σεισμών. Η αναβίωση εμφανίζεται μετά το 378 π.Χ., με σημαντική κίνηση την εποχή του άρχοντα Λυκούργου (338-326 π.Χ.). Κατά τους Αλεξανδρινούς χρόνους, οι εργασίες μειώνονται στο ελάχιστο και ξαναρχίζουν επί Δημητρίου του Φαληρέως (317-307 π.Χ.). Για τους σωρούς των σκωριών πολλές πληροφορίες παρέχει ο Στράβωνας στα «Γεωγραφικά» του.

2. Το έργο του Fielder φέρει τον τίτλο, *Reise durch alle Theile des Koenigreiches Griechenland im Auftrage der Konigl. Griechischen Regierung in der Jahren 1834-1837*, 2 τόμοι, Λειψία 1840.

3. Γ. Μάρινου-W. Petrascheck, *Λαύριον*, εκδ. Ινστιτούτου Γεωλογικών Ερευνών Υπεδάφους, 1956, σ. 18.

4. Πρβλ. το λ, «Παναγιώτης Βουγιούκας», σε *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό Βοβολίνη*, τόμ. Α', εκδ. Βιομηχανική Επιθεώρησης, Αθήνα, 1958, σ. 307-13.

5. Μέχρι σήμερα δεν έχει αναγνωριστεί επαρκώς το έργο και η προσωπικότητα του Π. Βουγιούκα, παρόλο που η προσφορά του συνεχίστηκε για πολλά χρόνια αργότερα όταν γνωμοδοτούσε για ορυκτολογικά και τεχνολογικά θέματα. Ο Κ.Φ. Σκόκος, στην βιογραφία του Π. Βουγιούκα στο «Ημερολόγιον», τονίζει ότι: «Ο αείμνηστος Παναγιώτης Βουγιούκας υπήρξε, αναντιρρήτως, σπάνια και ανεκτίμητος προσωπικότης εν τη ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, υπό έποψιν στρατιωτικής και επιστημονικής μορφώσεως, διανοίας υπερόχου, θελήσεως χαλυβδίνης προς το καθήκον και την αρετήν και καρδίας ευγενεστάτης...». Ο Στέφανος Ξένος, ο οποίος ήταν συμμαθητής του στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, αναφέρει: «... Άλλοι κατεπλούτισαν παρ' αυτού, ωφεληθέντες εκ των γνώσεών του, της πείρας του και εκ των ευκολιών, ας έδωκε προς αυτούς, πιστεύων ότι ούτοι ήθελον ανοίξει τα μεταλλεία της Ελλάδος, το οποίον ήταν το όνειρό του. Πας έτερος εις την θέσιν του, άνευ καταχρήσεων ή ενοχοποιήσεως της τιμής

του, ήθελεν αποθάνει πλούσιος. Ο Π. Βουγιούκας απεβίωσε πενέστατος».

6. «Η σκωρία είναι περίττευμα που εκβάλλεται από την καμινευτικήν κλίβανον και το οποίον απορρίπτεται ως άχρηστον. Είναι χημική ένωση οξυपुरιτίου τιτανίου, αργίλου, σιδήρου και αν παράγεται από τήξη μολυβδούχων μεταλλευμάτων περιέχει και οξειδωμένο μόλυβδο». Βλ. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865, σ. 15.

7. Ο Κορδέλλας περιγράφει την επίσκεψή του το Δεκέμβριο του 1860 στο Λαύριο σε ομιλία του στον «Παρνασσό». Δημοσιεύτηκε στο ομώνυμο περιοδικό με τίτλο «Το Λαύριον και ο Ελληνικός άργυρος», τόμ. ΙΓ', 1890, σ. 67-85.

8. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα αφορώντα τας μολυβδούχους σκωρίας και τα μεταλλεία του Λαυρίου από του 1850 μέχρι του 1865*, Εν Αθήναις, 1870, σ. 4-6, αριθμ. πρωτ. 1280/27-12-1860 (στο εξής *Έγγραφα*).

9. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 34 και ιδίου, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865, σ. 20.

10. 1 καντάρι ή στατήρ = 44 οκάδες = 56.320 kg.

11. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 5.

12. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 8-9.

13. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 8-9.

14. Για τον Παχύ, βλ. εφημ. «Ακρόπολις», 4-12-1884.

15. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 11-12.

16. Πιθανόν να ήταν ο Ιταλός συνοδός του Παχύ που ήλθε μαζί του στην Ελλάδα· βλ. λ. «Λαυριακά», *Πάπυρος-Λαρούς*, τόμ. 9, σ. 291.

17. Πρόκειται για τον πρώτο νόμο περί μεταλλείων που έγινε στη χώρα μας και οφείλεται στους Α. Κορδέλλα, Ι. Σούτσο και Π. Βουγιούκα, πρβλ. ΦΕΚ, αριθμ. 44, 24/8/1861.

18. Βλ. λεπτομέρειες από το γαλλικό νόμο περί μεταλλείων του 1810, Α. Κορδέλλα, *Ο μεταλλευτικός πλούτος και αι αλυκαί της Ελλάδος*, Αθήνα, 1902, σ. 10-12.

19. Όπ.παρ.

20. Όπ.παρ.

21. Α. Κορδέλλα, όπ.παρ., σ. 12-15.

22. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 19, «[...] προς χώνευσιν των σκωριών και προς εξαγωγή εις μεταλλικήν κατάστασιν αργυρούχου μολύβδου, διότι συν τοις άλλοις εν Ιταλία ένθα ο άνω ρηθείς κύριος προτίθεται ή και ήρξατο ήδη να μεταφέρει τας σκωρίας ταύτας, υπάρχουσι τα προς κατασκευήν της υέλου απαιτούμενα υλικά και ολιγοδάπανα και άφθονα».

23. Το αναφέρει ο Serpieri σε έγγραφό του της 14/26ης Οκτωβρίου 1863 προς το Υπουργείο Οικονομικών.

24. Giovanni Baptista Serpieri, 1815-1887, γιος του Ερρίκου Serpieri, οπλαρχηγού του Γαριβάλδι. Εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα και το σπίτι του είναι το σημερινό κεντρικό κατάστημα της ΑΤΕ, στην οδό Πανεπιστήμιου. Για τη ζωή του, πρβλ. Σπυρ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεοτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', εκδ. Πάπυρος, 1966, σ. 56.

25. Γ. Μαρίνου και W. Petrascheck, όπ.παρ., σ. 18 και Σπ. Μαρκεζίνη, όπ.παρ., σ. 57.

26. Βλ. λ. «Κορδέλλας Ανδρέας», στο *ΜΕΒΛΒοβολίνη* τόμ. Β', σ. 508.
27. Βλ. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 27.
28. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865, σ. 18.
29. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, όπ.παρ., σ. 16.
30. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, όπ.παρ., σ. 17.
31. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, όπ.παρ., σ. 35.
32. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, όπ.παρ., σ. 37-8.
33. Η ιταλική πρεσβεία ενδιαφέρθηκε να μάθει για το νομικό καθεστώς των γαίων· ο υπουργός Οικονομικών Βάλβης απαντά ότι οι σκωρίες ανήκουν στον κύριο του εδάφους. Μνημονεύει τη δίκη ανάμεσα στο δημόσιο και την κοινότητα και παραδέχεται, από πλάνη, ότι το σύνολο των σκωριών που κείτονται στις θέσεις Πασσά, Κυπριανό, Πουνταζέζα, Πλάκα και το έβδομο μόνο της θέσης Εργαστήρια βρίσκονται σε μη δασώδεις εκτάσεις. Βλ. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 39-40.
34. Ο Serpieri με τη συνδρομή της γαλλικής πρεσβείας, προσπαθούσε να πείσει ότι ολόκληρη η θέση Εργαστήρια δεν ήταν δασώδης και ήταν διατεθειμένος να καταθέσει κάποιο ποσό σαν εγγύηση σε περίπτωση που το Δημόσιο κέρδιζε τη δίκη των δασών. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον, ήτοι περί του λαυρεωτικού ζητήματος*, Αθήνα, 1873, σ. 50-58.
35. Βλ. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 54-8, όπου δημοσιεύεται το καταστατικό της Εταιρείας.
36. Βλ. άρθρο 1 του καταστατικού.
37. Κατασκευή σπιτιών, καμίνων και καπνοδόχων, σιδηροδρομικών γραμμών, προβλήτων και προκουμαίας στο λιμάνι. Η εταιρεία επίλυσε και το πρόβλημα των ληστών που λυμαίνονταν την περιοχή. Βλ. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία...*, όπ.παρ., σ. 58.
38. Την 1η Μαρτίου 1865 παράχθηκε η πρώτη χελώνα (Δελφίν) του αργυρομιγούς μολύβδου, η οποία έφερε την υπογραφή «Ελλάς». Βλ. Α. Κορδέλλα, *Το Λαύριο και ο ελληνικός...*, όπ.παρ., σ. 74 και επίσης περ. «Αρχιμήδης», ετ. Ζ', τεύχ. 3, Ιούλιος 1906, σ. 33α.
39. Ο Κορδέλλας αναλαμβάνει τον Ιούνιο 1865 αρχιμηχανικός στην Εταιρεία, αφού είχε προηγουμένως παραιτηθεί από το Υπουργείο Οικονομικών. Βλ. Έγγραφα Κορδέλλα προς Υπουργείο Οικονομικών (7 Ιουνίου 1865) και υπουργού Α. Κουμουνδούρου προς Κορδέλλα (15 Ιουνίου 1865), σε Κορδέλλα, *Έγγραφα*, όπ.παρ.
40. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 47-50.
41. Η νομική διάσταση του ζητήματος είναι σημαντική για τη διαλεύκανση του θέματος και απαιτείται οπωσδήποτε εμβριθέστερη ανάλυση· πρβλ. Δ. Γεωργιάδου, *Η Δίκη του Λαυρίου*, 1866 και Χ. Σακελλαριάδου, *Η Δίκη του Λαυρίου*, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1866, στα οποία δημοσιεύματα εκφράζονται και προσωπικές κρίσεις, γι' αυτό το λόγο απαιτείται προσοχή για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Για το ιστορικό της δικαστικής διένεξης, πρβλ. το φυλλάδιο με τίτλο «Η Δίκη του Δημοσίου κατά Κοινότητας Κερατέας» (16066) που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

42. Η επιτροπή συστήθηκε την 29η Σεπτεμβρίου 1865, σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 53.178, έγγραφο του υπουργού Οικονομικών Αλ. Κουμουνδούρου και την αποτελούσαν οι Π. Βουγιούκας, λοχαγός και επιθεωρητής των μεταλλείων, Θ. Ηπίτης, λοχαγός και καθηγητής της Σχολής Ευελπίδων, Ι. Ρόδιος και Δ. Παπαγεωργίου, λοχαγοί και καθηγητές στη Σχολή Ευελπίδων και Αν. Χρηστομάνος, υφηγητής της Χημείας. Η έκθεση που υπέβαλε η επιτροπή με τίτλο «Έκθεσις περί των εν Λαυρίω αρχαίων σκωριών και της προσδοκωμένης εκ της ανακαμινεύσεως αυτών προσόδου», 2 Δεκεμβρίου 1865, φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

43. Βλ. Π. Βουγιούκα, Θ. Ηπίτου και άλλων, «Έκθεσις περί των εν Λαυρίων αρχαίων σκωριών και της προσδοκωμένης εκ της ανακαμινεύσεως αυτών προσόδου» (στο εξής «Έκθεσις περί των εν Λαυρίω»), σ. 7.

44. Βλ. Έκθεσις περί των εν Λαυρίω, σ. 8-9.

45. Βλ. Έκθεσις περί των εν Λαυρίω, σ. 22-23.

46. Το φορολογικό σύστημα όπως εξηγεί και αναλύει ο υπουργός Σωτηρόπουλος, στηρίζεται στην ακαθάριστη πρόσοδο· μόνο ο φόρος επί των μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων στηριζόταν στην καθαρά πρόσοδο (άρθρ. 1, βλ. και εισήγησις Σωτηροπούλου, 11/12/1865).

47. Πρβλ. *Συλλογή Νόμων, Β. Διαταγμάτων και Οδηγιών περί Μεταλλείων, Ορυχείων και Λατομείων εν οίς και περί σμύριδος, θηραϊκής γης και εκβολάδων*, εκδ. υπό Αθ. Μαυρομάτη, Αθήνα, 1874, σ. 52-3.

48. Είναι οι γνωστές εκβολάδες (Haldes), μεταλλούχα χώματα, τα οποία είχαν εξορυχθεί από τους αρχαίους και είχαν αφεθεί στην επιφάνεια του εδάφους είτε γιατί δεν περιείχαν αρκετή ποσότητα μεταλλεύματος είτε γιατί τα μέσα και ο χρόνος έλειπαν από τους αρχαίους για την καμίνευσή τους. Η ελληνική κυβέρνηση είχε πληροφορηθεί την ύπαρξή τους με έκθεση του γερμανού ορυκτολόγου Gobens (14/26 Οκτωβρίου 1869), αρκετά αργότερα από τη διαπίστωση του Serpieri. Βλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον, ήτοι περί του Λαυρεωτικού ζητήματος*, Αθήνα, 1873, σ. 57.

49. Βρέθηκαν 1.100 g αργύρου κατά τόννο μολύβδου· βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις των αφορούντων τα μεταλλούχα χώματα του Λαυρίου μετά των σχετικών εγγράφων*, Αθήνα, 1871, σ. 41-2 (κείμενο και τίτλο και στη γαλλική).

50. Το άρθρο 1 όριζε μεταξύ των άλλων: «[...] Μέχρι δε της εξακριβώσεως ταύτης και της μετ' αυτήν οριστικής οροθετήσεως, η δια του παρόντος Διατάγματος γενομένη παραχώρησις είναι οριστική μόνο ως προς τα ευρεθέντα και μη αμφισβητούμενα μεταξύ των λαβόντων παραχώρισιν ή εχόντων εκκρεμείς αιτήσεις σημεία των μεταλλικών χώρων και ουχί ως προς την κατά τα ανωτέρω περιγραφείσα έκτασιν, οριστικώς προσδιορισθησομένη μετά την γενησομένην οριστικήν οροθέτησιν». Βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, όπ.παρ., σ. 24-8.

51. Η οριστικώς παραχωρηθείσα έκταση ανέρχεται σε 14.550,469 στρέμματα (άρθρ. 10). Βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 38-41.

52. Πρβλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 41-2. Εκεί ο Σερπιέρης χαρακτηρίζει τα μεταλλεύματα «πτωχά».

53. Το έγγραφο του Δηλιγιάννη δημοσιεύτηκε στο: Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 43-4.

54. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον...*, ένθ' αν., σ. 59 και 60.
55. Βλ. Α. Οικονόμου, *Λαύριον*, Αθήνα, 1872, σ. 25.
56. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον...*, ένθ' αν., σ. 59 και 60.
57. Τη γνώμη του ο Προβελέγγιος, σύμβουλος του Γεωργίου Α', εξέθεσε σε ειδικό υπόμνημα προς το Δηλιγιάννη. Βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 47-51.
58. Ο Θ. Δηλιγιάννης υπηρέτησε με αληθινή παρρησία την υπόθεση των εκβολάδων· η ελληνική ιστοριογραφία τον αδίκησε στο θέμα αυτό. Πρβλ. την κρίση του Γ. Φιλάρτου, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, (ανατ. έκδοση Επικαιρότητα, 1973), σ. 218, η οποία είναι αρνητική και δεν ανταποκρίνεται κατά την άποψή μας στα γεγονότα.
59. Βλ. Ένας μέτοχος, «Τα μεταλλουργεία του Λαυρίου και τα προς βελτίωσιν αυτών», 15-11-1873. Πρόκειται για ανώνυμο φυλλάδιο που φυλάσσεται στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη.
60. Την άνοδο του Δεληγεώρη στην εξουσία επιδίωξε και η Αγγλία· πρβλ. Γ.Ν. Φιλάρτου, *Ξενοκρατία και...*, όπ.παρ., σ. 218.
61. Βλ. εφημ. «Εθνοφύλαξ», 22 Αυγούστου 1870.
62. Πρβλ. Μιχ. Πλατανοπούλου, *Ιστορία του Χρηματιστηρίου Αθηνών*, Αθήνα, 1976, σ. 16.
63. Μιχ. Πλατανόπουλου, *Ιστορία...*, όπ.παρ., σ. 17.
64. Τάσου Βουρνά, *Τα Λαυρεωτικά*, σ. 17-8, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1976.
65. Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου, *Τα μεταλλεία του Λαυρίου*, Κεφαλληνία, 1871, σ. 16.
66. Α. Κορδέλλα, *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει*, Αθήνα, 1888, σ. 28.
67. Πρβλ. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. Στ', Αθήνα, 1965, σ. 308 και Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήνα (Χρήσιμα Βιβλία), ά.χ., σ. 41.
68. Βλ. τις συζητήσεις επί του ζητήματος στην Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος Γ' συν. Β', συνεδ. 51η της 11-3-71, συνεδ. 52η της 12-3-71, συνεδ. 57η της 18-3-71, συνεδ. 60η της 19-4-71, συνεδ. 62η της 22-4-71, συνεδ. 64η της 26-4-71, συνεδ. 65η της 27-4-71.
69. Πρβλ. εφημ. «Αιών», 25-5-1871.
70. Πρβλ. Επ. Δεληγεώρη, *Λόγοι Πολιτικοί 1867-1877*, Αθήνα, 1880, σ. 375-450.
71. Αξίζει να αναφέρουμε το σχετικό άρθρο της πρότασης του βουλευτού, πράγμα πρωτάκουστο για την εποχή εκείνη: «Άρθρον 3ον. Εντέλλεται τη Κυβερνήσει την ταχύτεραν υποβολήν νόμου εις την Βουλήν περί του καταλληλοτέρου τρόπου της τούτων αναλύσεως, ως εθνικής βιομηχανίας».
72. Νόμος ΤΠΑ (20-3-71), άρθρον μοναδικόν.
73. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον...*, όπ.παρ., σ. 59 και λ. «Λαυριακά», σε *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς*, τόμ. 9, σ. 292.
74. Πρβλ. Τ. Βουρνά, όπ.παρ., σ. 53.
75. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των Μεταλλείων, Ορυχείων, Λατομείων, Εκβολάδων, Αλυκών και Ιαματικών Υδάτων*, Αθήνα, 1881, σ. 71-76. Πρβλ. επίσης Τ.

Βουρνά, *Τα Λαυρεωτικά*, όπ.παρ., σ. 56-60 και εφημ. «Αιών», φυλ. 2679, 20-5-1871, σ. 3.

76. Βλ. Επ. Κυριακίδου, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, τόμ. Β', Αθήνα, 1892 (αναστ. έκδοση Γρηγοριάδη 1972), σ. 519.

77. Α.Υ.Ε., *Serpieri to Tascher*, Αθήνα, 20-5-71 και *Tascher προς Κουμουνδούρο, Galvagnia προς Κουμουνδούρο*, Αθήνα, 23-5-71.

78. Α.Υ.Ε., *Κουμουνδούρος προς Tascher και Galvagnia*, Αθήνα, 14-6-71.

79. Α.Υ.Ε., 18-4-1871, *Ζαΐμης προς Ζαλάχα*, Αθήνα, 27-5-71.

80. Βλ. D. Dontas, *Greece and the Great Powers 1863-1875*, διδακτορική διατριβή, Thessaloniki (Institute for Balkan Studies), 1966, σ. 177.

81. Α.Υ.Ε., 1872, Λ.Ζ., *Galvagnia προς Κουμουνδούρο*, Αθήνα, 9-11-1871 και εφημ. «Αιών», 15-11-1871.

82. Πρβλ. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία...*, όπ.παρ., σ. 42.

83. Η κυβέρνηση Βούλγαρη-Κουμουνδούρου (το κόμμα του δεύτερου ανέλαβε δύο υπουργεία) ονομάστηκε από την αντιπολίτευση «συντροφικόν», βλ. Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. υπό Π. Καρολίδου, τόμ. Ζ', σ. 403 (αν. εκδ. Νίκας), Γ. Ασπρέα, *Πολιτική...*, όπ.παρ., σ. 43 και Γ. Κορδάτου, όπ.παρ., σ. 309-10.

84. Η Ιταλία και η Γαλλία συμβούλευσαν την Εταιρεία να έρθει σε απευθείας συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση· βλ. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., 1872, No 303, *Ραγκαθής προς Βούλγαρη*, Παρίσι, σ. 1872 και No 111, *Κουντουριώτης προς Βούλγαρη*, Ρώμη, 7-6-1872.

85. Πρβλ. D. Dontas, *Greece and the...*, όπ.παρ., σ. 179.

86. Πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1980, σ. 86.

87. Ε.Σ.Β.Δ.Α. 41/12-7-1872, αγοράση Βούλγαρη.

88. Βλ. εφημ. «Παλιγενεσία», 6-7-1873.

89. Οι μεταγενέστερες εξελίξεις θα δικαιώσουν τον Κουμουνδούρο όταν ο Συγγρός θα εξαγοράσει την Εταιρεία, τον Φεβρουάριο του 1873 με ποσό 11,5 εκ. Τότε θα φανεί πόσο δίκαιο είχε ο Κουμουνδούρος που επέμενε στο ποσό των 11 εκ.

90. Χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις δύο διπλωματών της εποχής· η Αγγλική Πρεσβεία θα γράψει προς το Foreign Office: «η Βασιλική πρωτοβουλία της 5ης Ιουλίου είναι ακόμη πιο δύσκολο να εξηγηθεί, αν ληφθεί υπόψιν ότι οι πρεσβευτές της Γαλλίας και Ιταλίας είχαν πρόθυμα συγκαταταθεί ν' αναβληθεί η συζήτηση» (F.O. 32/42, *Barrington to Granville*, 19/18-7-1872 και 24/25-7-1872). Ο Γάλλος πρεσβευτής Ferry θα σημειώσει: «Αλλά η κρίση που έφερε (sic. τον κ. Δεληγεώργη) στην εξουσία παραμένει ανεξήγητη. [...] Σε συμφωνία μαζί μας, ο κ. Βούλγαρης εμάζευε τα πανιά και ανέβαλε για το φθινόπωρο την υπόθεση του Λαυρίου», λαμβάνεται από Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα...*, όπ.παρ., σ. 107 και 209.

91. Βλ. τη γνώμη του John Newpoll για τη δραστηριότητα του παροικιακού φαινομένου στον Γ. Κορδάτο, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα, 1972, σ. 71.

92. Πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1984 (ανατύπωση 1985), σ. 64. Είναι πασιφανές ότι τέτοιου είδους επενδύσεις υπήρξαν παράγοντες καθυστέρησης

της ελληνικής οικονομίας, γιατί έδρασαν αντιαναπτυξιακά. Πρβλ. Β. Παναγιωτόπουλου, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», σε Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σ. 222-24.

93. Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα ιδρύθηκε το 1872 (ΦΕΚ, 10-10-72). Για το παρασκήνιο της ίδρυσης πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα...*, όπ.παρ., κεφ. Θ και Ι, παράρτημα VI.

94. Βλ. Γ. Δερτιλή, *Ελληνική Οικονομία*, όπ.παρ., σ. 65 και Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1985, σ. 144-45.

95. Νόμος της ΑΕΖ της 21-2-1883. Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας ιδρύθηκε από έναν όμιλο κεφαλαιούχων με τη συμμετοχή των Τραπεζών Κωνσταντινουπόλεως και Γενικής Πιστωτικής.

96. Βλ. Ε.Σ.Β., Συνεδριάσεις από 24/3-12/7/1872, σ. 440-1.

97. Έτσι ο D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ελλ. μετ. Α. Ξανθόπουλου, σ. 192, εκδ. ΜΙΕΤ, 1984, αναφέρει ότι ο Βούλγαρης ηττήθηκε στη Βουλή και παραιτήθηκε. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία...*, όπ.παρ., τόμ. 7, σ. 408, γράφει απλά και μόνο ότι το δικέφαλο υπουργείο «απολέσαν την εμπιστοσύνη του Βασιλέως, παρητήθη». Ο Γ. Ασπρέας αναφέρει ότι οι πιέσεις των πρεσβευτών Γαλλίας-Ιταλίας προς το Στέμμα ασκήθηκαν για να κανονισθεί το ζήτημα σύντομα (*Πολιτική...*, όπ.παρ., σ. 44), κάτι όμως που δεν επαληθεύεται από τα λόγια και γραφόμενα του Ferry. Ουδεμία αναφορά γίνεται από τον Ευ. Κωφό, *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881*, ανάτυπο από τον ΙΓ' τόμο της Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών 1981, σ. 46.

98. Πρβλ. Ε.Σ.Β.Δ.Α. 41/12-7-1872, αναγγελία 8-7-1872 προς το Προεδρείο.

99. Για τα αίτια της μη ανάμιξης του στη κυβέρνηση βλ. εφημ. «Αιών», φυλ. 2809, 20-7-1872. Το υπουργείο Εξωτερικών θ' αναλάβει ο Ι. Σπηλιωτάκης.

100. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 819, *Σπηλιωτάκης προς Ferry και Migliorati*, Αθήνα, 21-9-1872.

101. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., *Migliorati προς Σπηλιωτάκη*, Αθήνα, 25-9-1872.

102. Το αίτιο διένεξης των υπουργών με το Δεληγεώργη υπήρξε το Λαυρεωτικό. Ο Σπηλιωτάκης υποβάλλει για πρώτη φορά παραίτηση στις 30 Σεπτεμβρίου και δε γίνεται δεκτή, ενώ υποβάλλει και δεύτερη, η οποία έγινε αποδεκτή στις 25 Οκτωβρίου. Πρβλ. εφημ. «Αιών», φυλ. 2840, σ. 3, 19-10-1872 και «Αιών», φυλ. 2843, 27-10-1872.

103. Πρβλ. εφημ. «Αιών», ετ. ΛΕ', 22-1-1873, σ. 1.

104. Βλ. Τ. Βουρνά, όπ.παρ., σ. 95-6.

105. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., *Υψηλάντης προς Δεληγεώργη*, Βιέννη, 16-12-1873. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 11235, *Ζαΐμης προς τους Έλληνες πρεσβευτές στο Λονδίνο*, Ρώμη, Παρίσι, Βιέννη, Βερολίνο και Αγία Πετρούπολη, Αθήνα, 11-1-1873.

106. Πρβλ. D. Dontas, *Grece...*, όπ.παρ., σ. 184.

107. Πρβλ. D. Dakin, *Η ενοποίηση...*, όπ.παρ., σ. 437.

108. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 53, *Ραγκαθής προς Δεληγεώργη*, Παρίσι 12-2-1873,

Κουντουριώτης προς Δεληγεώργη, Ρώμη, 17 και 23-1-1873.

109. Τόσο όμως η Αγγλία όσο και η Ρωσία δεν αναμειγνύονται Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 237, 242. Βουδούρης προς Δεληγεώργη, Αγ. Πετρούπολη, 28-1 και 16-2-1873· Νο 28. Βράιλας Αρμένης προς Δεληγεώργη, Λονδίνο 11-2-1873.

110. Την πρόταση των Άγγλων επιχειρηματιών υποβάλλει στον Δεληγεώργη ο πρεσβευτής στο Λονδίνο Πέτρος-Αρχιμήδης, Βράιλας-Αρμένης (αριθμ. πρωτ. 45/21 της 10-2-1872).

111. Βλ. αναλυτικά όσα αναφέρει ο Θεμ. Ιωαννίδης στο φυλλάδιο με τίτλο «Η προς την Αγγλοελληνικήν Εταιρείαν την αιτησαμένην την εκκαμίνευσιν των εκβολάδων συμπεριφορά της Κυβερνήσεως», 8-7-72, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Πρβλ. επίσης, *Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής*, Συν. ΝΗ, 3 Ιουλίου 1873, σ. 450-67.

112. Ανδρέας Συγγρός (Κωνσταντινούπολη 1823-Αθήνα 1899). Το ενδιαφέρον του για τα ελληνικά πράγματα αρχίζει να εμφανίζεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, όταν από συζητήσεις με τον τότε υπουργό Οικονομικών και υποδιοικητή ΕΤΕ (1867), Ευθύμιο Κεχαγιά, θ' αναγνωρίσει ότι στην Ελλάδα, μπορεί κανείς να απασχολήσει τα κεφάλαια του επωφελώς, έτσι ώστε να γίνει ωφέλιμος στην Πατρίδα και να εκπληρώσει το προσωπικό του αίσθημα φιλοδοξίας.

Ο Συγγρός ήταν κύριος μέτοχος της Τραπεζής Κωνσταντινούπολης και διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Γεώργιο. Ο Γάννης Ζέβγος, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής Ιστορίας, Μέρος Β', 1833-1899*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1846, σ. 18, υποστηρίζει ότι ο Συγγρός υπήρξε κουμπάρος του Γεωργίου.

113. Ως τυχαίο γεγονός θεωρεί ο Κωνσταντινοπολίτης τραπεζίτης την ανάμιξή του στο ζήτημα. Πρβλ. την περιγραφή που δίνει ο ίδιος στα Απομνημονεύματά του, τόμ. Γ' Εστία, Αθήνα, 1908, σ. 77.

114. Ο Μεσολλογγίτης πολιτικός θα καταφέρει να κυβερνήσει 19 μήνες – η κυβέρνησή του υπήρξε η μακροβιότερη μέχρι εκείνη την εποχή στη Βασιλεία του Γεωργίου.

115. Εσφαλμένα αναφέρει ο Συγγρός ως ημέρα υπογραφής των συμβολαίων την 3η Φεβρουαρίου – τα συμβόλαια υπογράφηκαν στο σπίτι του Π. Παπαρρηγόπουλου στην οδό Πανδρόσου και όχι στο Σκαλτσούνη. Βλ. αριθμ. 18838 του συμβολαίου, όπου δεν επαληθεύονται αυτά που γράφει ο Συγγρός.

116. Το συμβόλαιο γράφει: «Ο κ. Α. Συγγρός υπό την ανωτέρω ιδιότητά του θέλει εγκατασταθή εντός τριών μηνών από σήμερα εις την κατοχήν του πωλουμένου μεταλλείου, πληρώνων αμέσως [...] το εν τρίτον του όλου τμήματος... Το έτερον τρίτον θέλει πληρώσει επίσης [...] τρεις μήνας μετά την εις την κατοχήν εγκατάστασίν του και μετά τρεις μήνας το τελευταίον τρίτον του όλου τμήματος». Βλ. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των μεταλλείων, ορυχείων, λατομείων, εκβολάδων, αλυκών και ιαματικών υδάτων*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, 1881, σ. 210.

117. Αριθμ. Συμβολαίου 18909, το οποίο θα υπογραφεί την 1η Μαρτίου στο κατάστημα της Γενικής Πιστωτικής Τραπεζής.

118. Πρβλ. και εφημ. «Μέλλον», έτ. Ι', αριθμ. φυλ. 946, 8-5-1873: «Η περι

εκβολάδων σύμβαισις».

119. Βλ. εφημ. «Μέλλον», έτ. Ι', 27-2-1873: «Εκτίμησις της επελοούσης κρίσεως».

120. Ευάγγελος Βαλτατζής (1826-1889). Βλ. και Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα...*, όπ.παρ., σ. 12-14 και 301-3.

121. Αριστείδης Παππούδωφ, *Γόνος πλούσιας οικογένειας ομογενών της Ρωσίας*. Βλ. Α. Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', σ. 232-3 και τόμ. Γ', σ. 4.

122. Ιωάννης Σκαλτσούνης (1824-1905), νομικός.

123. Κωνσταντίνος Προβελέγγιος (1800-1880), εισαγγελέας του Αρείου Πάγου – Ανθρωπος του βασιλικού περιβάλλοντος και έμπιστος του Γεωργίου.

124. Άρθρο 4.

125. Άρθρο 17.

126. Άρθρο 5.

127. Άρθρο 19.

128. Να μην προξηνηθεί εντύπωση ότι τέτοιου είδους διατάξεις ήσαν γενικής αποδοχής την εποχή εκείνη και εμφανίζεται και στα καταστατικά και άλλων μεταλλευτικών εταιρειών, όπως «Κάρυστος», «Περικλής», «Όλυμπος», που ιδρύονται την εποχή αυτή. Τα καταστατικά φυλάσσονται στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη. Τα σχετικά συμβόλαια αγοράς της εταιρείας Ηελαρίοη Ρουχ από τον Συγγρό (αριθμ. 18838 και 18839) και ίδρυσης της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου (αριθμ. 18909) αναδημοσιεύθηκαν στον τόμο *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των μεταλλείων, ορυχείων, λατομείων, εκβολάδων, αλυκών και ιαματικών υδάτων*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, 1881, σ. 207 και 211.

129. Σύμφωνα με τη σύμβαση είναι «καθαρόν εισόδημα το μετά την αφαίρεσιν των εξόδων της παραγωγής του μολύβδου, εις α δεν θέλει συμπεριλαμβάνεσθαι ουδενός είδους τόκος ή χρεωλύσιον, ούτε δια το πάγιον, ούτε δια το της διαχειρίσεως κεφάλαιον».

130. Για το κείμενο της σύμβασης, πρβλ. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί...*, όπ.παρ., σ. 154-56, Αθήνα, 1881. Από την πλευρά του Δημοσίου υπέγραψε τη σύμβαση ο ίδιος ο Δεληγεώργης, ενώ από την Εταιρεία ο Ευάγγελος Βαλτατζής. Ο Δεληγεώργης που παλαιότερα είχε ξεσηκώσει την κοινή γνώμη κατά της ιταλογαλλικής εταιρείας που εκμεταλλευόταν τις εκτάσεις του Λαυρίου, υπογράφει μια σύμβαση που δίνει το δικαίωμα στη νέα Εταιρεία, στην οποία συμμετέχει και ο Serpieri, να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες.

131. Πρβλ. Α. Βλάχου, «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα», *Εστία*, έτ. Γ', τόμ. Ε', αριθ. 128, 11-6-1878, σ. 369-79.

132. Π. Καρολίδου, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από του 1821 μέχρι το 1921*, τόμ. Ζ', Αθήνα, 1921, σ. 162.

Βιβλιογραφία

- Ανωνύμου, *Τα μεταλλουργεία του λαυρίου και τα προς βελτίωσιν αυτών*, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1873.
- Ασπρέα Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Χρήσιμα Βιβλία, Αθήνα, α.χ.
- Βλάχου Α., «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα», *Εστία*, έτ. Γ', τόμ. Ε', αριθμ. 128, 11 Νοεμβρίου 1878, σ. 369-79.
- Βουγιούκα Π., Ηπίτη Θ. κ.ά., *Έκθεσις περί των εν Λαυρίω αρχαίων σκωριών και της προσδοκωμένης εκ της ανακαμινεύσεως αυτών προσόδου*, Αθήνα, 1865.
- Βουρνά Τ., *Τα Λαυρεωτικά*, Φυτράκης, Αθήνα, 1976.
- Γεωργιάδου Δ., *Η Δίκη του Λαυρίου*, Αθήνα, 1866.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ελλ. μετ. Α. Ξανθοπούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1984.
- Dontas D., *Greece and the Great Powers 1863-1875*, διδακτορική διατριβή, Thessaloniki (Institute for Balkan Studies), 1966.
- Δεληγεώργης Επ., *Λόγοι Πολιτικοί 1867-1877*, Αθήνα, 1880.
- Δερτιλής Γ., *Το Ζήτημα των Τραπεζών 1871-1873*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1980.
- Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία 1830-1910 και Βιομηχανική Επανάσταση*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1984, ανατ. 1985.
- Φιλαρέτου Γ., *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι 1821-1897*, Αθήνα, 1897 αναστ. εκδ. Επικαιρότητα, 1973.
- Ιωαννίδου Θ., *Η προς την Αγγλοελληνικήν Εταιρείαν την αιτησαμένην την εκκαμίνευσιν των εκβολάδων συμπεριφορά της Κυβερνήσεως*, Αθήνα, 1872.
- Καρολίδου Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από του 1821 μέχρι το 1921*, τόμ. Ζ', Αθήνα, 1921.
- Κορδάτου Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος*, τόμ. Στ', Αθήνα, 1957.
- Κορδάτου Γ., *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα, 1972.
- Κορδέλλα Α., *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865.
- Κορδέλλα Α., *Έγγραφα αφορώντα τας μολυβδόχους σκωρίας και τα μεταλλεία του Λαυρίου από του 1850 μέχρι του 1865*, Αθήνα, 1870.
- Κορδέλλα Α., *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει*, Αθήνα, 1888.
- Κορδέλλα Α., «Το Λαύριο και ο ελληνικός άργυρος», *Παρνασσός ΙΓ'*, 1890, σ. 67-85.
- Κορδέλλα Α., *Ο μεταλλευτικός πλούτος και αι αλυκαί της Ελλάδος*, Αθήνα, 1902.
- Κυριακίδου Επ., *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, τόμ. Β', Αθήνα, 1892, ανατ. Γρηγοριάδης, Αθήνα, 1972.
- Κωφού Ευ., *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1861-1881*, Αθήνα, 1981.
- Λήμμα «Βουγιούκας Παναγιώτης», *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*

- Βοβολίνη*, τόμ. Α', Αθήνα, 1958, σ. 307-13.
- Λήμμα «Κορδέλλας Ανδρέας», *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σ. 50-55.
- Λήμμα «Λαυριακά», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς*, τόμ. 9, σ. 291-92.
- Μαρίνου Γ.-Petrascheck W., *Λαύριον*, Ινστιτούτον Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους, Αθήνα, 1958.
- Μαρκεζίνη Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1966.
- Μαυρομάτη Α., *Συλλογή Νόμων, Β. Διαταγμάτων και Οδηγιών περί Μεταλλείων, Ορυχείων και Λατομείων εν οίς και περί σμύριδος, θηραϊκής γης και εκβολάδων*, Αθήνα, 1874.
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξεως*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1985.
- Οικονόμου Α., *Λαύριον*, Αθήνα, 1872.
- Παναγιωτοπούλου Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», σε Β. Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1980.
- Παπαρρηγοπούλου Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. υπό Π. Καρολίδου, τόμ. Ζ', Αθήνα, Ελευθερουδάκη 1932, ανατ. εκδ. Νίκα.
- Πλατανοπούλου Μ., *Ιστορία του Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών*, Αθήνα, 1976.
- Σακελλαριάδου Χ., *Η Δίκη του Λαυρίου*, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1866.
- Σερπιέρη Ι.Β., *Γενική Έκθεσις των αφορούντων τα μεταλλούχα χώματα του Λαυρίου μετά των σχετικών εγγράφων*, Αθήνα, 1871.
- Σπηλιωτάκη Ι., *Ενθύμιον, ήτοι περί του λαυρεωτικού ζητήματος*, Αθήνα, 1873.
- Συγγρού Α., *Απομνημονεύματα*, 3 τόμοι, Εστία, Αθήνα, 1908.
- Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των Μεταλλείων, Ορυχείων και Λατομείων, Εκβολάδων, Αλυκών και Ιαματικών Υδάτων*, Αθήνα, 1881.
- , Αθήνα, 1976.
- Ζέβγου Γ., *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, Μέρος Β', 1833-1899*, Τα Νέα Βιβλία Αθήνα, 1946.
- Ζερβού-Ιακωβάτου Ηλ., *Τα μεταλλεία του Λαυρίου*, Κεφαλληνία, 1871.